

ÚJ FOLYAM IV. 7. SZÁM

BUDAPEST, 1995. JÚLIUS

ÁRA: 95 FT

MAGYAR SZEMLE

HERCZEGH GÉZA: BIBÓ ISTVÁN — VÁLOGATÁS NÉLKÜL, II.;
JEFFREY SACHS: MI IS AZ A SOKKTERÁPIA?; FÁBIÁN LÁSZLÓ
A POSZTMODERN SZABADSÁGESZMÉNYRŐL; ISMERETLEN
ELSŐ VILÁGHÁBORÚS HADIFOGOLY VISSZAEMLEKÉZÉSEI, I.;
VÉGVÁRI JÓZSEF: „ORGANIKUS NYELVÉSZETI” JEGYZETEK, II.; TU-
ROK MARGIT: MAGYAR MŰVÉSZEK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ-
BAN; PETHŐ TIBOR: A BOSZNIAI „POSZTMODERN” HÁBORÚ

SZERKESZTŐI ÜZENETEK:

JÚNIUSI SZÁMUNKBÓL kimaradt egy lábjegyzet, SYLVIE-ANNE GOLDBERG: *A hagyománytól a forradalomig* c. cikkének első oldaláról: „Az írás alapjául szolgáló előadás 1994 őszén hangzott el az ELTE Atelier Budapestier-ben. Magyar közlés a szerző engedélyével”.

EZÚTON KÉRÜNK ELNÉZÉST a szerzőtől és olvasóinktól a júniusi számunkban megjelent, MARTONYI JÁNOS: *A rendszerváltás kül-gazdasági és külpolitikai dilemmái* c. cikkben előforduló sajtóhibákért.

A FOLYÓIRAT MEGJELENÉSÉT A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY VALAMINT A BATTHYÁNY LAJOS ALAPÍTVÁNY TÁMOGATJA.

A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága:

ANTALL GYÖRGY ANDRÁS, DR. BALOGH JÁNOS, BOD PÉTER ÁKOS, CZAKÓ GÁBOR, GRANASZTÓI GYÖRGY (elnök), JESZENSZKY GÉZA, KODOLÁNYI GYULA, MAGYAR PÉTER, SZABADOS GYÖRGY

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: KODOLÁNYI GYULA

Szerkesztőbizottság: BORBÁNDI GYULA, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ,
KINDLER JÓZSEF, MELLÁR TAMÁS, MOLNÁR GUSZTÁV,
SZABADOS GYÖRGY, SZŐCS GÉZA, DR. VARGA CSABA

Szerkesztőség: BANGA FERENC, CZAKÓ GÁBOR,
IZINGER ANNA, MAGYAR BERTALAN, MÁRTON GYÖNGYVÉR, VÁCZI GÁBOR
Szerkesztőségi titkár: ARANY EMILIA

ÚJ FOLYAM IV. 7. SZÁM	BUDAPEST	1995. JÚLIUS
HERCZEGH GÉZA	BIBÓ ISTVÁN – VÁLOGATÁS NÉLKÜL, II.	675
JEFFREY SACHS	MI IS AZ A „SOKKTERÁPIA”?	690
MELLÁR TAMÁS	NÉHÁNY MEGJEGYZÉS GRAY ÉS SACHS VITÁJA KAPCSÁN	711
ISMERETLEN SZERZŐ	N. N. HADIFOGOLY VISSZAEMLEKEZÉSEI, I.	715
TUROK MARGIT	MŰVÉSZEINK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN	724
FÁBIÁN LÁSZLÓ	RÁTÉT-CIVILIZÁCIÓ (GONDOLATOK A POSZTMODERN SZABADSÁGRÓL)	734
VÉGVÁRI JÓZSEF	KECSKEOLLÓ („ORGANIKUS NYELVÉSZETI” JEGYZETEK, II.)	752
SZEKERES LENKE	JOBB MA EGY BARBI, MINT TEGNAP TÍZ BARBÁR	767
CZAKÓ GÁBOR	SZEKERES LENKE CIKKÉHEZ	772
PETHŐ TIBOR	A BOSZNIAI „POSZTMODERN” HÁBORÚ	773

SZÁMUNK SZERZŐI

CZAKÓ GÁBOR (1942, Decs): író, a *Magyar Szemle* szerkesztője.

FÁBIÁN LÁSZLÓ (1940, Zsennye): író, műfordító, az Iparművészeti Főiskola docense. 1991–1995: az *Új Magyarország* főszerkesztője.

HERCZEGH GÉZA (1928, Nagykapos): nemzetközi jogász. 1951–1967 között az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa. 1968–1990 között a Pécsi Tudományegyetem Jogi Karának tanára. 1990-ben alkotmánybíróvá, 1993-ban a Hágai Nemzetközi Bíróság tagjává választották. Az MTA tagja.

MELLÁR TAMÁS (1954, Alsónyék): a közgazdaságtudományok kandidátusa. 1988–89-ben az amerikai Princeton University tudományos ösztöndíjasa volt.

PETHÓ TIBOR (1918, Budapest): az édesapja, PETHÓ SÁNDOR által alapított *Magyar Nemzet* szerkesztőbizottságának elnöke, lapunk külpolitikai szemleírója. A Ludovika Akadémia és a Közgazdaságtudományi Egyetem elvégzése után frontszolgálatot teljesített, majd 1945-től különböző újságoknál dolgozott. 1973–1983 között, majd 1991–1992-ben a *Magyar Nemzet* főszerkesztője.

SACHS, JEFFREY: a nemzetközi kereskedelem professzora a Harvard Egyetemen. Részt vett Bolívia, Lengyelország és az egykori Szovjetunió gazdasági reformjainak kidolgozásában; tanácsadóként dolgozott a Nemzetközi Valutaalapnál (IMF), a Világbanknál, a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetnél (OECD), valamint az ENSZ Fejlesztési Programjánál (UNDP).

SZEKERES LENKE (1935, Orosháza): orvos, ny. egyetemi docens, az orvostudomány kandidátusa, 1994-ig a Szegedi Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem oktatója.

TUROK MARGIT (1947, Medgyesegyháza): művészettörténész, muzeológus, az Országos Hadtörténeti Múzeum munkatársa. Az ELTE BTK művészettörténet- és népművelés szakán szerzett diplomát.

VÉGVÁRI JÓZSEF (1945, Orosháza): orosz-angol szakos tanár, nyelvész. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett. 1983: bölcsészdoktor. Angol nyelvet és nyelvészetet tanít a KLTE-n, a Miskolci Egyetemen és a Miskolci Bölcsész Egyesületben. Publikációi ugyanezen témakörökből valók.

E SZÁMUNK ILLUSZTRÁCIÓI Turok Margit: *Művészeink az első világháborúban* c. cikkét kísérik. A fotókat KOVÁTS ATTILA készítette.

BIBÓ ISTVÁN — VÁLOGATÁS NÉLKÜL, II.

BIBÓNAK, MINT MINISZTERNEK a tevékenysége akkor kezdődött, amikor a kormányé megszűnt. 1956. november 4-ének hajnalán ezer politikus közül kilencszázkilencvenkilenc mindeneke-lőtt saját biztonságával törődött volna: Bécsbe menekül, vagy, ha ezt valamilyen okból nem tudja, vagy nem akarja megtenni, barátainak lakásán bujkál, amíg a helyzet tisztázódik. Ő a Parlament épületébe ment és kompromisszumos kibontakozási tervezetet készített a föl-alá rohangáló orosz katonák között, akik nem is sejtették, hogy annak a kormánynak a minisztere kopogtatja köztük az írógépet, amelyet ők éppen megdöntöttek. Az a fajta hiábavaló, de mégis fel-emelő, példamutató hősiesség volt ez, mint a pompeji katonáé, aki az elemekkel dacolva őrzi egy város kapuját, mely valójában már nem létezik. Volt-e értelme november 4-e után kibontakozási tervezeteket készíteni és azokat a Budapesten működő külképviseletekre eljuttatni, azzal a — lássuk be — teljességgel alaptalan föltevessel, hogy a világ hatalmasságai — minden látszat ellenére — a magyar kérdés ésszerű, tartós és helyes megoldására törekszenek? Gyakorlati szempontból nyilvánvalóan nem. Ezekért a memorandumokért életfogytiglani börtönbüntetés járt — amiből hat kemény esztendőt le is töltött —, de haláláig tartott a szilencium.²²

Amiként 1947-ben is kompromisszumot keresett, noha ennek feltételei már nem léteztek. Bibó koalíciós kormányzásban reménykedett KOVÁCS BÉLA letartóztatását és NAGY FERENC lemondását követően is; november 4-e után sem akarta elfogadni, hogy a magyar forradalom által teremtett helyzetre nincs helyes, az érdekelt feleket kielégítő megoldás. A teoretikus szólt belőle, és nem a gyakorlati politikus. Ez utóbbi sohasem volt, és nem is akart azzá lenni, csak annyiban politizált, amennyiben kötelességének érezte, hogy a megismert igazságot továbbadja. Hogy „bukott politikus”, sőt „többszörösen bukott politikus” lett volna, mint ahogyan halálakor E. FEHÉR PÁL mondta róla a hivatalos sajtóban?²³ A nyers erőszakkal szemben elbukhatott, de a maga igazságában egyetlen egyszer sem bukott meg! Vele szemben a Kádár-korszak egész vezető garnitúrája minősül „bukott politikusnak”. Három évtizeddel 1956, és tíz évvel halála után a Bibó tervezeteiben megfogalmazott gondolatokhoz nagyon hasonló elképzelések alapján indult el a kelet-közép-európai térség államainak átalakulása. Az, amit 1957 elején naivitásként bé-

lyegeztek meg, a nyolcvanas évek végére nemcsak igaz, de érvényes is lett, és az, aki mondta, éppenséggel realpolitikus!

1949–1956 között Bibó hajdani illúzióit temette. Ugyanazt tette 1957–1963 között, börtönbeli kényszerű és azt követően önként vállalt hallgatása során. Benne „nem volt kellő készség helyzetének rendezésére”, noha „bizonyosan lehetett volna megoldást találni az ő esetében is” — mondta E. Fehér Pál, nyilván a dunaparti Fehér Házból jövő sugalmazás alapján.²⁴ Körülötte így vagy úgy, előbb vagy utóbb, de mindenki megalkudott. 1956-ot követően a magyar társadalom ismét megkötötte a maga „kiegyezését”, lényegesen rosszabbat, mint 1867-ben, mert az gazdasági fellendüléssel sem párosult. (Amit egyesek annak vélték, az a világgazdasági konjunktúra begyűrűzése, és valójában lemaradás a tőkés Európa azon országaihoz képest, amelyekkel a háború előtt még egy szinten álltunk). A fridsider-szocializmus bizony messze kullogott a fridsider-kapitalizmus mögött, amiként a Trabantok is a Volkswagenek mögött. A politikai-társadalmi zsákutca — ma már felesleges bizonygatni, hogy az volt — torzulásokhoz vezetett mindazokban, akik az alkut nemcsak megkötötték, de igazolni is próbálták.

Senki felett sem törhetünk pálcát. A megalkuváson kívül az országnak nem volt alternatívája.

„1956 nagy megrázkódtatása után kiábrándulttá, rezignálttá, nem mindenáron mindent akaróvá vált vezetés egyezett ki egy kiábrándulttá, cinikussá vált, fogható, közvetlen előnyökre törekvővé vált országgal”

— mondotta Bibó. Saját magáról szólva még hozzáfűzte:

„Amit azonban én a magam számára ilyen rámszabott ügynek tudok, hogy bizonyos felismert állam- és társadalomelméleti igazságokat megfogalmazni próbáljak, abba éppen ezek az elismerő és kiegyező gesztusok illenek bele a legkevésbé.”²⁵

Az, aki 1956 októberében az *Elvi tisztázás* pontjait megfogalmazta, nem tehetett engedményeket a továbbra is a marxizmus-leninizmus tételeit valló, az osztályharc és a proletárdiktatúra alapján álló párt- és államszervezet képviselőinek, még akkor sem, ha a hatalmat már nem egy tömjénezést kívánó és üldözési mániában szenvedő zsarnok, hanem a pártszervezetből kinőtt, önelégült oligarchia gyakorolta.

AGYAKORLATI POLITIKUS MEGALKUDHAT, a politológus nem, mert a tudományos hitelét teszi kockára. Ha megalkuszik, elvesz az általa felismert igazság meggyőző ereje. Hiába minősítik vizsgaanyagának egyik vagy másik munkáját, a következő nemzedék úgy elfelejti, mintha sohasem írt volna. A Magyar Tudományos Akadémia megfelelő szakosztályában ma bizonyára neki is illő helye lenne. Több gyakorlati érzékkel, nagyobb adag megalkuvással ő is ott ülhetne köztük, gyűjthetné a tisztségeket, részt vehetne nemzetközi kongresszusokon, elnökölhette itt és megjelenhetne ott, csak éppen tudományos életműve értéktelenedne el viharos gyorsasággal. A megalkuvás jegyében ugyanis ma több-kevesebb

valótlanságot kellene leírnia — mondjuk ki kereken: hazugságokat —, márpedig a tudományban még kevésbé lehet hazudni, mint a politikában. Mintha NÉMETH LÁSZLÓ valamelyik történelmi drámájából lépett volna elő, azok hőseivel köti össze a felismert igazsághoz való ragaszkodás, a megalkuvásra való képtelenség. „Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot, ezért halok meg száműzetésben!” — ezek a Németh-drámában VII. GERGELY utolsó szavai. „Az igazságért az életet: igen. De az életért az igazságot?” — veti föl HUSZ a dráma végső jelenetében, mielőtt elborítja a máglya füstje. Bibó nem fogalmazott ilyen drámai tömörséggel, de a lényegét illetően ugyanezt mondta:

„Amit (...) én (...) ilyen rámszabott ügynek tekintek, hogy bizonyos állam- és társadalomelméleti igazságokat megfogalmazni próbáljak, abba éppen ezek az elismerő és kiegyező gesztusok illenek a legkevésbé.”

ERRE AZ ERKÖLCSRE és annak követelményeire gondoltam a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányának olvasása közben. Imponáló bátorsággal halad a kényes kérdések aknamezején, pontos látéleletet adva a végzetes következményekkel járó előítéletek geneziséről és természetrajzáról. Nem lehet eleget és elégszer tanulmányozni. Felel — többek között — arra a feltételezett ellenvetésre, miszerint a kérdést egyenlőtlenül, részrehajlással kezelné:

„A magam nem zsidó magyar feleimmel szemben nem volt okom ilyenfajta tartózkodásra, mert mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozólag kemény szavakat írtam le, semmi sem volt olyan, amit valamilyen módon át nem éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat.”²⁶

Mi viszont tudjuk, hogy az igazságügy-minisztérium munkatársaként az akkori előírásokkal szembeszegülve mentesítő igazolásokat adott ki, ami miatt a nyilasok le is tartóztatták. Mégis úgy érezte, többet tehetett volna, többet kellett volna tennie az akkori üldözöttekért. Ez volt mindig a bibói alapállás, mely a más hibáira talál mentséget, a sajátjaira viszont soha. A magunk számára emelt mérce sohasem állhat elég magasán. Ezért a magatartásért nemcsak tiszteljük, de szeretjük is.

Az *európai társadalomfejlődés értelméről* szóló munkáját 1971-72 során mondta magánoszalagra. Sem befejezni, sem végleges formába önteni nem tudta, mégis talán a legjelentősebb műve, mely egyrészt történeti megalapozásul szolgál az 1956-os *Elvi tisztázás* pontjaihoz, másrészt azokat továbbfejlesztette, mintegy bizonyosságul, hogy mindenekelőtt ez a problémakör foglalkoztatta, ennek tisztázását tekintette élete fő feladatának. Utolsó, már a kórházi ágyon magnóra mondott, befejezetlen szövege, *A kapitalista liberalizmus és a szocialista kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentétéről*, szintén az európai társadalom fejlődéséről mondottak folytatása, újabb kiterője.

HUSZÁR TIBOR szerint bírálata átfogó:

„... korunk hisztériáiért az európai társadalomszervezés hagyományaival tudatosan szakító, erőszak és hatalomközpontú marxista szocializmust oly módon teszi felelőssé, hogy egyidejűleg megkérdőjelezi valamennyi centrális kategóriájának (tulajdon, osztály, állam, érdek, forradalom) hitelességét.”²⁷

ERRŐL VOLT ÉS ERRŐL VAN SZÓ! Annak a marxizmusnak a bírálata, mely szembe fordult az európai hagyományokkal, megtagadta annak eredményeit, és egészen más alapokon, egész másfajta társadalmat akart kialakítani. Ez a „tan” és a belőle kinőtt, általa igazolt gyakorlat az európai demokrácia legfőbb ellenfele, és akadályozója mindannak, amit Bibó itt — Magyarországon és Kelet-Közép-Európában — most, azaz a 20. század második felében megvalósítandónak tartott. Mert — és ezt nagyon erőteljesen kell hangsúlyozni — Bibó a polgári demokráciát nem tartotta túlhaladottnak sem 1945-ben, sem 1956-ban, sem 1971-ben, mint ahogyan nem tartjuk annak 1995-ben sem. Ennél jobbat eddig még nem talált ki senki.

A bírálat bírálója több mint negyven oldalon vitázik vele és bizonygatja, hogy a marxizmus mégsem egészen olyan, mint amilyennek Bibó lefesti, hogy a francia forradalom egyes szakaszait és szereplőit néhány történész nem úgy jellemzi, mint Bibó, akinél a marxi szocializmus jellemzésében indulatok dominálnak. Indulatról itt szó sincs. A marxizmust — hadd ismételjem — a megvalósult gyakorlat minősíti, miként a pudingot az, hogy megeszik! Erről az oldalról nézve pedig Bibó bírálata nagyon is mértéktartó, sőt hűvösen tárgyilagos.

Mindaz, amit bevezetésként elmond, azt a marxista igényt cáfolja, miszerint az „tudományos” társadalom- vagy politikaelmélet lenne. Ilyen egész egyszerűen nincs, mert „hiányzik az egzakt kísérlet lehetősége”, és „soha a tudományos egzaktásnak arra a fokára, amire a természettudomány” eljutott, nem juthat el. Ezt felesleges hangsúlyozni, ha „az ideológiai mindentudás megszállottjai” nem hirdették volna lépten nyomon, teli torokból, hogy „a marxizmus tudomány” és hogy a párt első titkárának megnyilatkozásai felbecsülhetetlen értékű hozzájárulást jelentenek a marxizmus-leninizmus tudományos kincsesládájának gazdagításához.

Bibó koncepciója, tudjuk:

„az emberiség közösségi fejlődéséről, annak lehetőségeiről, értelmes, kedvező irányú célkitűzéseiről szóló elgondolás, annak a teljes tudatában, hogy ez a teljes bizonyosságnak az igényével nem léphet fel”.²⁸

Az emberiség fejlődésének nincsenek szükségszerű állomásai, a történelem nem pusztán gazdasági folyamatok eredője, részei annak a társadalom célszerűbb, ésszerűbb, emberibb rendjének megszervezésére irányuló többé-kevésbé eredményes kísérletek is. Ilyenek elsősorban a görög-római és a belőle kisarjadó európai, valamint a kínai kultúrában figyelhetők meg. Ezek története már nem a zsarnokságok

egyhangú változásai. A görögöké ama felismerés érdeme, hogy egy rendezett államban az emberek voltaképpen nem emberek, hanem törvények uralma alatt állanak, és ennek a rendezett — alkotmányos — uralomnak számos változatát dolgozták ki. A görög kísérlet eredetiségét Róma megtoldotta a tartósság élményével, hogy ti. ilyen „alkotmányos” állapot hosszú időn át fenntartható, míg Kínában a konfucianizmus a köteleesség elemének erőteljes hangsúlyozásával nagy mértékben erkölcsös és hatékony államvezetést alakított ki. A görög-római állam- és társadalomszervezés hagyományait a széthullott Nyugatrómai Birodalom területén a keresztény papság mentette át a jövő számára, összekapcsolva azokat a keresztény vallás tanításaival:

„A racionális társadalom szervezésére irányuló római igény és az emberi életnek félelemtől, gyűlölettől és erőszaktól való megtisztítására irányuló igény ötvöződött SZENT ÁGOSTON életművében, főleg az *Isten országáról* szóló könyvében. Mit kell csinálnia a királynak, ha nem akarja, hogy királykodása merő rablásból álljon, a jó úrnak, hogy ha nem akarja, hogy cselekvése merő zsarnokság legyen?”

NEM ARRÓL VOLT ITT SZÓ, hogy az alávetettek türelemmel fogadják nehéz helyzetüket, hanem a hatalmasokat akarta fokozott felelősségérzettel eltölteni és a hatalomgyakorlás elé magas erkölcsi mércét kívánt állítani. A papság — mutat rá Bibó — társadalomszervezési kísérlete a cluny reform idején csúcsonodott ki abban, amit keresztény hűbériségnek szoktak nevezni, amikor kiváltságlevelek, szerződések pontjainak megfogalmazásával a társadalom „legkülönbözőbb viszonyait próbálta meg a hivatás-szerűség, a kölcsönösség elemeivel átítatni...”, kialakítva „a jó fejedelem, a jó hűbérúr, a jó lovag, a jó polgár, a jó földművelő emberi ideáljait”, olyanformán, hogy „mindegyik adjon és kapjon is valamit” — ha nem is egyenlő mértékben —, ami a feladatait nem teljesítő, funkcióját rosszul, vagy sehogy el nem látó hatalmasokkal szemben a számonkérést, a forradalmi kritikát is lehetővé tette.

„Mindez azonban az egész társadalmat átfogó, mindinkább intézményesedő, rengeteg alávetés mellett rengeteg szabadságot is tartalmazó társadalomszervezést jelentett, privilégiumok, rendi kiváltságok, rendi gyűlések formájában, amelyik azután az európai, még nem új típusú, de azért már alkotmányosságnak nevezhető intézmények sokaságát hozta létre szerte Európában. (...) A középkor delelőjén egész Európa (...) az alkotmányos szabadságoknak egy bonyolult rendszerében élt. (...) Mind a holland, mind az angol forradalom — ugyanúgy régebben a svájci forradalom — organikusan nőtt ki a középkorias alkotmányosság kategóriáiból.”²⁹

Bibó érdeméből mit sem von le az a körülmény, hogy ezt a gondolatot már Németh László is felvetette, SZEKFÜVEL folytatott 1940-es vitájában:

„Anglia a francia forradalom mögött elmaradt s bölcsője a modern kapitalizmusnak. Erdélyben, mint Svájcban és Hollandiában (bár nem nagyon ragaszkodom a fiatal Szekefü analógiájához) épp a ma-

gukat tartó 'középkori' szabadságok lehettek kiugrasztói az ébredő újkori szabadságnak."³⁰

Ami azonban Németh Lászlónál kritikus megjegyzés, Bibó gondolatmenetében már annak gerincéhez tartozik, az európai fejlődés egyik jellegzetességeként. Ilyen értelemben helytálló az a párhuzam ORÁNIAI VILMOS és II. RÁKÓCZI FERENC történeti szerepe és személyisége között, akik egyszerre voltak rendi kiváltságok védelmezői és hatalmas népmozgalom vezérei is. A különbség kettejük között (és egyúttal a holland és a magyar fejlődés között) az, hogy Orániai Vilmos küzdelme sikeres volt, a Rákóczi-felkelés viszont Majténnyal végződött.

VAN AZONBAN — tehetjük hozzá — más példa is. SZÉCHENYI büszkén hangoztatta, hogy egy alkotmányos állam polgára. Magáról az alkotmányról nem volt ugyan nagy véleménye, de mégis olyan keretet jelentett, amit tágítani lehetett, és amelynek „sáncaiba” másokat is be lehetett emelni. 1848. március 3-án KOSUTH alkotmányt javasolt az örökös tartományok számára is, aminek nagy része volt METTERNICH tíz nappal később bekövetkezett bukásában. A bécsiek is alkotmányt akartak a maguk számára. De térjünk vissza Bibóhoz. Azt mondja:

„A francia forradalom az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikeretlenebb forradalma. A legsikeresebb azért, mert a társadalomnak olyan mértékű racionális átszervezését tette lehetővé, amekkora mértékű átszervezést az azelőtti forradalmak nem csináltak, és a legsikeretlenebb azért, mert olyan méretű félelmet keltett fel, amiből a nyugati világ azóta sem tudott felépülni. (...) Minden termékeny társadalomszervezés alapja az a felismerés, hogy az emberek között leküzdhetetlen érdekellentétek nincsenek, csak görcsös félelmek vannak, esetleg olyan görcsös félelmek, amelyek megmerevedett társadalmi szituációkra épülnek, azonban nem valóságos érdekellentétekre, hanem megmerevedett társadalmi szituációkból fakadó érdekellentétekre. Csak akkor termékeny egy ilyen forradalmi erőszak, ha pillanatnyi, és ha egy hatalmi gócról kimutatja, hogy annak sem funkciója, sem ereje nincsen: csakis akkor termékeny egy ilyen forradalmi erőszak, ha pillanatnyi, és ez után a feladata után nem folytatódik...”

Ha a pillanatnyi forradalmi erőszak kedvet csinál a győzteseknek az erőszak állandósítására és olyan célok kitűzésére, amelyeket már nemcsak a hatalmasokkal, hanem az egész társadalommal szemben gyakorolt állandó erőszakkal lehet csak megvalósítani (...) attól a pillanattól kezdve a forradalmi erőszak már nem forradalom, hanem új zsarnokságot készít elő...”³¹

A francia forradalom „kisiklása” hozta létre azt a két emberfajta, amelyet Bibó többször is leleplez, mint egyaránt kártékony szereplőjét az újabb történelemnek: a hivatásos reakcióst és a hivatásos forradalmárt, de ez okozta a szocializmus programjának megfogalmazása körüli hibát is. „A szocialista forradalom lényegében nem mond mást, mint azt, hogy amiképpen a született rang társadalmi funkciója túlélte magát és felszámolandó”, úgy a született vagyon társadalmi funkciójával is ugyanez a helyzet. Polgári forradalom és szocialis-

ta forradalom tulajdonképpen egy egységes folyamat két fázisát jelentí Bibó szerint:

„Ekkor volt tetőponton a francia forradalom nagy értelmezési válsága és ennél fogva a szocializmus tennivalóinak a megfogalmazása a forradalomnak, mint centrális kategóriának a megfogalmazásával történt; (...) a kívánatos társadalmi állapot megfogalmazása helyett a feléje vezető út megfogalmazása történt (...), mindent megújító termékeny nagyszerűségének jegyében, amely ideológia alapvetően hamis.”³²

Kórházi betegágyán magnóra mondott tanulmánya, *A kapitalista liberalizmus és a szocialista kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte* — címétől eltérően — ugyancsak a francia forradalom végzetes „kisiklásáról” szól, mert gondolatmenetének további részeit már nem tudta kifejteni. Az osztályérdek fogalmának bírálata után a francia forradalom okait, majd konkrét követeléseit veszi vizsgálat alá (királyi önkény korlátozása, arisztokrata kiváltságok megszüntetése, emberi jogok deklarálása, politikai egyensúlyon alapuló alkotmány). Itt a monarchia megszüntetése sehol sem szerepelt az első két évben. Ezt követően

„hozta a forradalom azokat az intézkedéseket, amelyeknél már nem arról volt szó, hogy a nép mit akar a hatalmasoktól, hanem arról, hogy a nép nevében létrejött hatalom mit akar a népre kényszeríteni (...) Valójában a történelem nagy kollektív tébolyainak egyikével és talán a legnevezetesebbikével állunk szemben, ami a francia forradalmat lényegében kisiklatta. (...) Végül is Franciaország ott kötött ki, ahová már egyszer az első két év után eljutott, sőt azon túljutott; olyan alkotmányos monarchiává lett, mely sokkal inkább a királyi hatalom túlsúlyán alapult, mint az 1791-es forradalmi monarchia. (...) Vagyis a francia forradalom 1790-es években történt kisiklása gyakorlatilag egy 80 esztendő s elakadást jelentett a francia és vele együtt az európai politikai fejlődésben.”³³

Következtetései közül csak néhányat idézek, azokat is sűrítve:

„Nem igaz, hogy a forradalom folyton fokozódik; a forradalomnak kell és addig lehet fokozódnia, amíg az elérhető és stabilizálható célok el nem éri. (...) Az utópizmus beépült az európai forradalmi gondolkodás rendszerébe. (...) Az a felfogás, miszerint MARX az európai szocializmust megtisztította az utópista elemektől és azt tudományossá tette, teljességgel alaptalan.”³⁴

VALÓSZÍNŰ, HOGY NEM SIKERÜLT ELÉG HÍVEN KIVONATOLNOM Az európai társadalomfejlődés értelmét. Legszívesebben szó szerint átvettem volna az egész szöveget, hogy azután bekezdésenként, vagy mondatonként fűzzek hozzá egyet s mást, ez azonban terjedelmi okokból nem lehetséges. Egyébként a legjobb kivonat sem pótolhatja vagy helyettesítheti az eredeti szöveget. Ahhoz kell fordulni, mert Az európai társadalomfejlődés, folytatásával együtt — az élő beszéd elkerülhetetlen pongyolasága és ismétlései dacára — rendkívül tömör vázlat, amit nem lehet tovább sűríteni. Néhány oldalon összegezi azokat a társadalomszervezési tapasztalatokat, tanulságokat, amelyek több mint kétezer esztendő történetéből lesűrítettek.

Bibó koncepciójának eredetisége — és egyúttal lényege — az, hogy azt a történelmet társadalomszervezési kísérletek sorozatának fogja fel és az európai fejlődésben fellelhető törekvések — kísérletek — jellemző vonásait összegzi. Ezek a törekvések az alávétettség és a kiszolgáltatottság helyett olyan kölcsönös viszonyok kialakítását célozták, amelyekben a különböző helyzetű emberek egyaránt társadalmi feladatokat — funkciókat — láttak el és amelyekben jogok és kötelezettségek alanyai. A politikai küzdelmek e jogokat rögzítő szabályozásra irányultak a *Magna Chartától* az emberi jogokat kinyilvánító okmányokig. A kép természetesen nem teljes, mert hiszen az iszlám is voltaképpen nagyszabású kísérlet a társadalom megszervezésére, mely századunkban reneszánszát élte, vagy — ki tudja? — éli még ma is, de ezzel Bibó nem foglalkozik, mert az európai fejlődésre kevésbé hatott. A szocializmus is ilyen társadalomszervezési kísérlet volt, és vele kapcsolatban épp az az alapvető kérdés, vajon logikus folytatása, betetőzése az előző kísérleteknek, vagy nyílt szembe fordulás azokkal? Megőrzi-e annak vívmányait, az államhatalmi ágak elválasztását, a bírák függetlenségét, az emberi jogokat, az állami aktusok bírói felülvizsgálatát stb. stb? Bibó erre válaszol — tagadóan.

A FRANCIA FORRADALOMRÓL SZÓLÓ FEJTEGETÉSEKET követő olvasóban azonban önkéntelenül felmerül a kérdés: valóban „a” francia forradalomról írta őket Bibó s a 18. század utolsó évtizedéről, vagy a francia forradalomról szólva tulajdonképpen az oroszra és a 20. század húszas-harmincas éveire gondolt? Megállapításai kísértetiesen „állnak” azokra, és pedig nemcsak az események leírására, hanem a hozzájuk fűzött következtetések tekintetében is. A cárizmus megdöntése valójában könnyűnek bizonyult. A cári államapparátus a háborús viszonyok között képtelen volt a fővárosok ellátását megszervezni, mire lakóik egyre gyakrabban és egyre nagyobb számban vonultak ki az utcákra. A rend helyreállítására kivezényelt katonák, akikben a háborús vereségek aláásták a vezetés tekintélyét, nem voltak hajlandók a tüntetőkre löni, és ezzel a kérdés tulajdonképpen eldőlt. II. MIKLÓS tulajdonképpen XVI. LAJOS szakállas-bajszos hasonmása volt. Középszerű nyárspolgár, akit végzete egy birodalom teljhatalmú uralkodójává tett. Ebben a szerepben rendkívül rosszul érezte magát és lelke legmélyén alighanem örült annak, hogy a hatalom mindennapos gyakorlásának terhétől megszabadult. Miniszterei, tábornokai is úgy vélték, legjobb túladni rajta, hiszen alkalmatlan tisztének ellátására.

Bár az előzmények nélküli parlamentáris kormányzás nehezen ment, az akkor került igazán veszélybe, amikor a Svájcból hazatért LENIN az addig ingadozó bolsevikokat maga mögé állítva, megindította agitációját a proletárdiktatúra megteremtése és a „szocialista forradalom” érdekében. Ennek réme fellépésre készítette a tábornokokat, és a két oldalról jövő nyomás annyira meggyenítette a polgári erőket, hogy képtelenek voltak megakadályozni a bolsevik hatalomátvételt. Az utópia menthetetlenül „kisiklatta” az orosz forradalom ügyét — hogy Bibó kifejezését használjam —, és vele együtt

Európáét is. Minő véletlen: talán most is nyolcvan év kell ahhoz, hogy Oroszország visszatérjen arra a pályára, amelyet 1917 októberében elhagyott.

MINDEZT PERSZE BIBÓ NEM MONDTA, nem is mondhatta ki a hetvenes években, de én arra kérem Bibó olvasóit, figyeljenek az általa mondottak távolabbi összefüggéseire, és a megállapításaiból leszűrhető következtetésekre. Biztosan egyetértene velünk abban, ha nemcsak ismételjük, hanem tovább is gondoljuk gondolatait. Ma már kevesen állítják, hogy az orosz tömegeknek valóban szükségük lett volna a termelőeszközök államosítására életük jobbá tételéhez, és erősen megfogyatkozott azok száma is, akik szerint 1917 októbere a valóságban is forradalom volt és nem csak EISENSTEIN filmjében. Az esemény harmincadik évfordulóján a legtöbben habozás nélkül igent mondtak volna, ha ezt a kérdést felteszik nekik, hozzátevé, hogy nagy, világtörténelmi jelentőségű. Sőt ezt mondták volna az ötvenedik évforduló alkalmával is. A hetvenötödiken legföljebb azt, hogy világtörténelmi tévedés, mely Oroszországot tönkretette és hatalmas vargabetű megtételére kényszerítette. A bolsevik ideológia és gyakorlat rémképe nélkül a fasizmusnak sem sikerült volna a megrémült polgárok sokaságát maga mögé állítani — ha ebben a formában 1917 októbere nélkül egyáltalán jelentkezett volna. Ez ismét csak azt a bibói tételt igazolja, hogy „a politikában hazudni nem lehet.” Nem lehet forradalomnak nevezni, ami valójában félkatonai államcsíny volt, de néha hosszú időbe telik, amíg a politikai hazugság megbosszulja magát. Isten malmai lassan őrölnek.³⁵

1965–1974 között írta Bibó *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* c. munkáját, elsősorban a külföldi olvasók számára. Először angolul jelent meg, 1976-ban: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies* címmel, rövidített formában. Teljes szövege magyarul először 1984-ben, Svájcban, majd 1990-ben idehaza is kiadásra került. A műben annak a problémakörnek a vizsgálatát folytatja, amellyel már a háború alatt is foglalkozott, de a jó békekötés technikájáról figyelme a jó béke működtetésére, annak fenntartására irányult. Milyen módon és milyen eszközök segítségével oldhatók meg azok a többnyire területi kérdések, amelyek a nemzetközi békét és biztonságot megzavarják, és amelyeket a nemzetközi közösség éveken, sőt évtizedeken át megoldatlanul görget maga előtt? Azért kereste „... a világban forrongó területi kérdések objektív eldöntési eljárásának és megoldásának” a lehetőségét, mert:

„a nemzetközi államközösség tatósan képtelennek bizonyul egy sor véres és veszélyes konfliktus és egy sor erjedő provizórium megnyugtató és véglegesnek tekinthető megoldására.”³⁶

Ez a megállapítás nemcsak művének megírása idején volt megalapozott, ma legalább ugyanolyan igaz. Az újabb viszályok megoldásában, pl. Bosznia-Hercegovina kérdésében, sem az ENSZ, sem más nemzetközi szervezet nem bizonyult hatékonyak.

Bibó független és pártatlan nemzetközi döntőbíróság létesítését javasolja, ami egyáltalán nem új és eredeti ötlet, hiszen számos előzménye van. Sajátosan bibói azonban az, hogy a vitás területi kérdéseket a népek önrendelkezési elve alapján oldaná meg, mely korunk állami területi státusát kizárólagosan legitimálhatja — miként hajdan a dinasztikus leszármazás elve. Erre a vázra érdekes történeti fejtegetések rakódnak, mind a dinasztikus öröklés elvének érvényesüléséről, mind az önrendelkezési jogról. Számunkra különösen figyelemreméltó, amit az első világháború utáni békeszerződésekről ír. Az első világháború után

„...az önrendelkezés elve *nagy vonalakban* érvényesült, a részleteket a nagy és kis nacionalizmusok marakodása, elvtelen kompromisszumok, pillanatnyi erőviszonyok szabták meg. (...) Az első világháború utáni európai rendezésről helytállóan állapították meg, hogy minden hibája ellenére is inkább megfelelt a népek önrendelkezési elvének, mint a háború előtti állapot. Csak éppen az (...) soha nem állította magáról, hogy a népek önrendelkezési jogán alapszik... (...) Az új rendezés tehát *saját alapelveihez viszonyítva* lényegesen diszharmonikusabb volt, mint a régi monarchikus-feudális legitimitás rendszere a maga virágkorában. Ezért töltötték ki a két világháború közötti korszakot az önrendelkezési jog helyes vagy helytelen alkalmazása körüli végeláthatatlan rekriminációk...”³⁷

Az önrendelkezési jog következetes alkalmazásával jónéhány területi konfliktust meg lehetett volna előzni, amiből logikusan következik az is, hogy ezen az alapon a meglévőket is meg kell tudni oldani.

Bibó könyve azonban Nyugaton nem keltett olyan figyelmet, nem váltott ki olyan visszhangot, mint amelyet érdemelt volna. Ahogyan szerzője kissé kesernyésen megjegyezte:

„a könyvnek az a visszhangja lett, amire számítottam, és kevesebb lett annál, amit titkon reméltem.”³⁸

VAJON MIÉRT? Nem látták azoknak a problémáknak a jelentőségét, amelyeket a könyv tárgyalt? Attól tartunk, igenis látták, de ha el is fogadták elvileg az önrendelkezés jogát irányadónak, óvakodtak a belőle adódó következtetések oly határozott és következetes levonásától, mint ahogyan azt Bibó tette. A területi *status quo*-hoz való ragaszkodás mindig erősebbnek bizonyult, mint a nemzetközi kapcsolatok szükségszerű változásait rendezni kívánó elvek bármelyike. A Nemzetek Szövetsége — hiába szólt erről az Egyezségokmány — mit sem tudott kezdeni az alkalmazhatatlanná vált szerződésekre vonatkozó szabállyal. Azt sem szabad elfelejtenünk — Bibó maga is utal rá — hogy HITLER

„először úgy lépett fel, mint az önrendelkezési elv elmaradt alkalmazásának számonkérője, utóbb pedig mint mindennemű önrendelkezési jog sírásója.”³⁹

Az előző — tesszük hozzá — volt sikereinek egyik titka, az utóbbi bukásának egyik okozója. Történelmi bűnei között nem a legkisebb és nem is az utolsó az önrendelkezési jog elvének diszkreditálása,

mindmáig ható és érezhető lejárata. Hogy végül is betölti-e a neki szánt és hozzá méltó szerepet, igen sok tényező kölcsönhatásától függ. Bizonyos, hogy Bibó könyvének megjelenésekor még nem ismerték fel, hogy Európában az önrendelkezési joggal kapcsolatban problémák lennének, az Európán kívülieket pedig elintézettnek vélték a dekolonizációval. Ha mégsem, gondolták, az már a harmadik világ gondja, mely azonban a maga egészében a gyarmati korszakból örökölt *status quo* alapjaira helyezkedett. Ha valaki, mint Bibó, szocialista országban élő ellenzéki, akkor annak az egyének emberi jogairól, illetve azok problémáiról kellett volna írnia ahhoz, hogy felfigyeljenek rá.

BIBÓ ISTVÁN 1979. MÁJUS 10-ÉN MEGHALT. Munkássága lezárult és ma már alkotójától független életet él. Lényegesen bővílni aligha fog, mégha elő is kerül néhány levél, vagy annak idején elsüllyesztett és azóta elfelejtett írás. Így kell helytállnia magáért.

Nem volt könnyen hozzáférhető és épp ezért nehéz volt megismerni. Hosszú ideig a svájci Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1981–84 között kiadott négykötetes gyűjtemény volt műveinek legteljesebb kiadása, de honi magyarok számára nem volt egykönnyű megszerezni. Az 1985-ös magyarországi kiadás — nem véletlenül — erősen hiányos maradt. Teljessé csak az 1990-ben megjelent negyedik kötet tette. Ami az idegennyelvű kiadásokat illeti, BORBÁNDI GYULA éppen e folyóirat első, 1992. novemberi számában, *Bibótól és Bibóról* címmel számolt be válogatott tanulmányainak francia, ill. angol kiadásáról és egyúttal külföldi megismertetésének nehézségeiről. Az itthoni figyelemfelkeltést szolgálta a *Bibó-Emlékkönyv*, amelynek ötlete még 1978 őszén merült fel, több, mint két évvel hetvenedik születésnapja előtt, s ajándékkul szánták. Az „ünnepelet” azonban meghalt, mielőtt a kötet terve határozott alakot öltethetett volna. A hatalom jóvoltából szamizdat lett belőle, majd tízéves késéssel a nagyközönség számára is elérhetővé vált. Az akkori ellenzék emelte zászlóként magasra Bibót, amelynek tagjai közül sokan igen messziről, hosszú utat megtéve érkeztek el hozzá, hogy azután rövidesen ismét messze elkerüljék egymást.

Vajon Bibót is? Mert az igazi kérdés most már az: vajon az oly sokat szereplő és oly gyakran nyilatkozó értelmiség valóban ismeri-e munkásságát? Végiggondolja-e kérdésfeltevéseit, alkalmazza-e vizsgálati módszereit, s azzal a tudományos igényességgel és tárgyilagossággal, mely Bibót jellemezte? Befogadta-e nézeteit?

A Horthy-rendszer és a revíziós politika kritikáját minden bizonnyal. Azt is, amit Bibó ezekből a realitásérzék torzulására vonatkozóan levezetett s a zsidókérdésre vonatkozó megállapításait szintén. De vajon a marxizmusról adott bírálata is ilyen széles körű recepcióra talált? Attól tartok, aligha.

A poszt- vagy neomarxisták — vigyázat, sokan vannak! — mindazt, amit Bibó 1948 után megfogalmazott, legszívesebben elsüllyesztenék, de miután ezt ma már nyíltan nem lehet, inkább agyonhallgatják. Számukra a Bibó-életmű második fele teherként. Megbí-

rálni nehéz és hálátlan feladat, tehát dicsérni kell a szerző bátorságát, igazolni a régmúltat bíráló megállapításait és úgy tenni, mintha további munkássága már érdektelen lenne, vagy legalábbis olyan, ami betegsége és kedvezőtlen munkakörülményei miatt már nem éri el régi tanulmányainak színvonalát. A szektás, dogmatikus vezetés hibája, hogy ezt a jámbor „útitársat”, aki szerintük Bibó lett volna, megakadályozta abban, hogy mindvégig velük haladjon. E. Fehér Pál *A Bibó-probléma* ürügyén 1979-ben leírta:

„A magyar társadalmi közgondolkodás történetéből Bibó 1945 és 1948 között írott esszéi semmi esetre sem hiányozhatnak”

— vagyis az 1948 utániakra semmi szükség! — és megpróbálta Szekfűvel összeboronálni:

„Bibó és az öreg Szekfű nézetei között sok a hasonlóság”⁴⁰

Erős a gyanúnk, hogy egyiküket sem olvasta figyelmesen. Ezt a felfogást vallotta Huszár Tibor is 1985-ös tanulmányában, miszerint Bibó életművéből elsősorban 1945-1948 között született írásait tartja időszerűnek és érvényesnek.

NEM HISZEM, HOGY TÉVEDNÉK, ha kettejük álláspontjából arra következtetnek, hogy ez lehetett ACZÉL GYÖRGY felfogása is, s ez — a jelek szerint — egyáltalán nem szállt sírba vele, hanem ma is hat. *Demokratikus Magyarország* címmel a Magvető Kiadó 1994-ben egykötetes válogatást jelentetett meg Bibó tanulmányaiból. A válogató szerényen teljes névtelenségbe burkolózik, és szempontjait sem vallja meg, a kötet összeállítása mégis elárulja azokat. Négy-száz oldalt tesznek ki az 1948 előtt írt tanulmányok és mindössze hetven oldalnyi terjedelem jut az 1956-ban és az azt követően írottakra. Az *Elvi tisztázás* itt *Fogalmazvány* címmel nem hiányzik ugyan, és a budapesti külképviseletekre eljuttatott emlékirat sem, de bármilyen szellemes, ötletes játék a zsinati mozgalom sikeréről írott *Uchronia*, aligha mondható Bibó 1956 utáni munkássága legfontosabb darabjának. A kötet utolsó írásában (*Levél a Magyar Közösség egyik tagjához*) Bibó DONÁTH GYÖRGY és társainak nézeteire vonatkozó kritikáját védelmezi és ezzel a kötet összeállítója visszavezeti az olvasót 1947-hez, és azt a látszatot kelti, mintha Bibó 1956-os írásai rövid kitérőt, amolyan kisebb eltévelyedést jelentenének és munkásságából csupán az 1945–1948 közöttiek rendelkeznének maradandó értékkel. Azok azonban, akik e sorokat olvasták, és remélhetőleg Bibó tanulmányait is, nagyon jól tudják, milyen hazug ez a kép, milyen hamis ez a beállítás. HORTHYT nem tartjuk sem bátrabbnak, sem bölcsőbbnek, mint 1947-ben, legfeljebb Magyarország kényszerpályáját látjuk könnyörtelenebbnek, mint közvetlenül a háború után, de a kényszerpálya kikerülhetetlenségének felismerése nem vezet a kenderesi temetőbe. Az első magyarországi koncepció per nem lesz kevésbé koncepció, ha kiderül, hogy áldozatai egyik vagy másik kérdésben nem éppen korszerű nézeteket vallottak, de az, hogy ezektől a nézetektől elhatároljuk magunkat, nem azt jelenti, hogy

enyhábban ítélnék meg a per törvénysértő jellegét. Bibó kritikája a Horthy-korszakról egy jottányival sem csorbitja a Rákosi- vagy a Kádár-rendszerről vallott bírálatának életét. Az arányok eltorzítása azonban a gyanútlan olvasót félrevezetheti.

A MIKOR A VALÓSÁG SZERKESZTŐSÉGE Németh László és Szekfű Gyula vitájáról készített tanulmányának közlését húzta-halogatta, Bibó Szekfű Gyula „csontkezére” gyanakodott, mint amely sírjából kinyúlva valamelyik mérges tanítványán keresztül⁴¹, „aki nem akarta túrni a halott mester leértékelését”, akadályozta annak megjelenését. Szerző az új válogatás kapcsán Aczél György „csontkezére” gyanakszik, mely hűséges tanítványain keresztül öröködi, hogy a mai fiatalok egy gondosan cenzúrázott, marxista útitársá zsugorított Bibó Istvánt ismerjenek meg, aki elég kicsi ahhoz, hogy elférjen a számára Aczél György által kijelölt helyen.

Bibó — egész munkássága bizonyítja — a polgári demokrácia teoretikusa. Nem a polgári fejlődést kérdőjelezte meg és nem a polgári társadalmat akarta mással felváltani, hanem éppenséggel annak nagyon is sokra becsült államszervezeti és jogi vívmányait igyekezett maradéktalanul a magyar társadalom közkincsévé tenni. Igaz, szocialistának is vallotta magát, de ez számára a polgári társadalom további fázisát jelentette: hogy miként ma már főispánságokat és latifundiumokat nem lehet örökölni, úgy gyárat és bányákat se lehessen. A korszerű polgári társadalomnak megfelelő államszervezetet, s azt, hogy milyen forrásokból sarjadt és hogy kedvezően fejlődjön, mivel kell táplálni, elsősorban tőle tanulhatjuk meg.

Négy évtizeden át száz- és százezrek fejébe töltötték a marxizmus-leninizmus, vagy egyszerűen a marxizmus tételeit. Az oktatás színvonala nem volt magas és nem volt egyenletes. Azok, akiknek vizsgázniook kellett belőle, többnyire rosszul tanulták meg és sokat felejtettek belőle, de nem tanultak, mert nem tanulhattak helyette és mellette mást. (Tisztelet a kivételnek!) Húsz éven át felvételiztettem egyik egyetemünkön, és ennek során egyetlen elfogadható feleletet sem hallottam a török magyarországi hódításairól, sem arról, hogy miként szorították ki őket innen. Ezek a hadjáratok nem voltak osztályharcoknak minősíthetőek, tehát nem tartoztak a történelemhez. Mit tudhattak, mit tudhatnak a hajdani diákok a keresztény hűbériségről, a késő középkor alkotmányairól, mit arról az útról, mely a mai polgári társadalomhoz, a demokratikus jogállamhoz vezetett? Mi mindent takarnak el a fejekben a vulgár- és a nem vulgárm marxizmus sűrű iszaprétegei, amelyeknek eltávolításához Bibónál jobb vezetőt keresve sem találhatnánk?

„E sorok írója magyar s hazáját forrón szereti” vallotta önmagáról fiatalon. Élete alkonyán tett személyes vallomásában még egyszer hitet tett a harmincas évek Magyarországnak kibonatközó népi mozgalmához való tartozásáról, amelyben saját helyét és a mozgalmat is meghatározta:

„... az egész mozgalomhoz való személyes kapcsolatom lényege... az, hogy (tagjai) túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön... olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magába a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok... teljességének követelményét...”⁴¹

Olyanok voltak — hogy egy másik írásából idézzek — akik „valami emberit akartak”. ILLYÉS GYULA baráti köréhez tartozott: szilveszterkor együtt búcsúztatták az ősztendőt, koporsója felett is Illyés mondott gyászbeszédet. Bibó Németh Lászlót nagyra becsülte, számtalanszor nyilatkozott róla elismerően, és nem egy munkája voltaképpen vele folytatott beszélgetés. Munkásságuk a magyar polgárság értékes öröksége, a magyar demokrácia aranytartaléka, amelyen belül az állam- és társadalomelméleti igazságok megfogalmazása Bibó István személyére szabott ügy volt. Feladatát becsülettel teljesítette. Ez a legkevesebb, amit elmondhatunk róla, de abban a korban, amelyben élt — amelyben éltünk —, emberfeletti teljesítményt nyújtott.

ESOROK ÍRÓJA NEM TARTOZOTT ÉS NEM TARTOZIK Bibó István „bálványozói” közé, ő egyébként is minden erre emlékeztető magatartást határozottan elutasított volna. Tanítványának sem nevezheti magát, de készséggel elismerni, hogy rengeteget tanult tőle. Ahhoz az életkorhoz közeledve, amikor Bibó pályája végleg megszakadt, kötelességének érzi, hogy életművének gazdagságára és időszerűségére felhívja azok figyelmét, akikét mindaddig elkerülte volna.

HERCZEGH GÉZA

Jegyzetek

- (22) Találkoztam a november 4-e előtti napokban „gyakorlati” politikussal is. Érezve a helyzet bizonytalanságát, sürgősen ágyba feküdt és nem borotválkozott, hogy minél betegebbnek tűnjék. Ugyanakkor arra kért, hogy menjek el barátaimmal egy újjáalakuló párt gyűlésére és kiáltsuk jó hangosan a nevét, hogy beválasszák a vezetőségbe. Talán mondanom sem kell, nem is javasoltuk volna a megválasztását, sőt a gyűlésre sem mentünk el. Az illető nem jutott szerephez, de egy hajszála sem görbült.
- (23) *Kritika*. 1979. szept. 27. old.
- (24) Uo.
- (25) VM. IV. 737. old.
- (26) VM. II. 797. old.
- (27) VM. III. 513. old.
- (28) VM. III. 10. old.
- (29) VM. III. 34. és 37. old.
- (30) Német L.: *Sorskérdések*. Bp. Magvető. 1989. 558. old.
- (31) VM. III. 41. old.

- (32) VM. III. 49. old.
- (33) VM. IV. 765-7. old.
- (34) VM. IV. 771-2. old.
- (35) Nálunk ellenforradalomnak nevezték 1956-ot és Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának azt az ellenforradalmi csoportot, mely elfojtására vállalkozott. 1989 elején POZSGAY népfelkelésnek minősítette és a rendszer bomlását már nem lehetett megállítani.
- (36) VM. IV. 289. old.
- (37) VM. IV. 331. old.
- (38) VM. IV. 726. old.
- (39) VM. IV. 331. old.
- (40) *Kritika*. 1979. szept. A *Valóság* Illyés Gyula kezdeményezésére felkérte Bibót, írjon Németh László és Szekfű Gyula vitájáról, de ő nem azt „szállította”, amit a szerkesztőség várt tőle. Németh László elmarasztalása helyett érdemben neki adott igazat és csupán taktikai szempontból bírálta. Nem meglepő, hogy nem tetszett a cikk azoknak, akik szintén látnak hasonlóságot az öreg Szekfű és Bibó nézetei között. L. VM. IV. 728-9. old.
- (41) Közli Litván Gy.: *Egy kései Bibó-levél. Bibó Emlékkönyv*. Bp. Századvég 1991. I. 142. old.

MEDNYÁNSZKY LÁSZLÓ: FRONTRAJZOK

MI IS AZ A „SOKKTERÁPIA”?

I. BEVEZETÉS

MANAPSÁG SZÁMOS KELET-EURÓPAI ORSZÁG és szovjet utódállam alkalmazza a gazdasági „sokkterápiát”, ami azt jelenti, hogy gyors ütemben alakítják át gazdaságukat magántulajdonon alapuló piacgazdasággá és bekapcsolódnak a nemzetközi gazdasági integrációba. A sort 1990. január 1-jén Lengyelország nyitotta meg első átfogó reformprogramjával. Csehszlovákia 1991. január 1-jén kezdett el egy hasonló programot, majd egy évre rá, Oroszország vezetésével a volt Szovjetunió területén is beindultak a piaci reformok. Sokkterápiát alkalmaz Észtország és Szlovénia is. Bár Oroszország és néhány más ország (pl. Bulgária és Románia) a sokkterápiában javallottnál kevésbé következetesen és lassabban hajtja végre reformjait, a heves politikai ellenkezés dacára ezek az országok is igen hamar létrehozták piaci intézményeiket. Néhány állam, elsősorban Fehéroroszország és Ukrajna, még a legegyszerűbb reformokat sem tudta végrehajtani, míg számos, az egykori szovjet birodalom peremvidékein fekvő ország (Örményország, Grúzia, Tadzsiszisztán) fegyveres konfliktusokba keveredett.

A súlyos politikai konfliktusok közepette végbemenő „sokkterápiás” reformok sikere a mögöttük álló erők hatalmi pozíciójától függ. A radikális piaci reformok sokkal gyorsabban valósulnak meg, mint ahogy azt a legtöbb megfigyelő várta. Lengyelország, melyet a kommunista korszakban egyszerre sújtott hiperinfláció és súlyos termelésviszsaesés, négy év leforgása alatt, 1993-ra Európa leggyorsabban növekedő, magántulajdonon alapuló piacgazdaságává vált. A sikeres átalakulás lengyel példája számos országban talált követőre. Még az egykori kommunista pártok utódainak 1993-as választási sikereit sem követte semmiféle ellenreform. Ellenkezőleg, mind a lengyel, mind pedig az orosz kormány kinyilvánította, hogy elődjük programját alapul véve fel akarja gyorsítani a piaci reformokat.

Míg a sokkterápia továbbra is a gazdasági reformok meghatározó stratégiája, a nyugati közvélemény egy része ellenkezéssel fogadja. A téma szempontjából igen fontos JOHN GRAY gyakran emlegetett tanulmánya, amely 1994-ben jelent meg, *Átalakuló posztkom-*

* Válasz JOHN GRAY 1995 áprilisi számunkban leközölt tanulmányára; eredetileg az *Átalakuló posztkommunista társadalmak* című szemináriumra készült, amelyet 1994. június 30-án rendezett a Social Market Foundation.

munista társadalmak: a szociális piacgazdaság kilátásai címmel. Gray pelengérré állítja a radikális piaci reformokat, mondván, hogy azok „utópikusak”, „rosszul kigondoltak”, „történelmi vakságról árulkodnak”, „gyötrelmesek”, „durvák és monisták”, s csak saját maguk „zátonyra futtatására adnak receptet”. Röviden, a koncepció arra ítéltetett, hogy „értetlenség és tehetetlenség” fogadja. Gray szerint a radikális piaci reformok szószólói „rövidlátó fundamentalisták”, akik csak „a (nyugati) történelemmel kapcsolatos döbbenetes tudatlanságukat árulják el”.

VÉLEMÉNYEM SZERINT A NYUGATI GAZDASÁGI REFORMMÓDELLEK alkalmazásának bírálata teljesen alaptalan. Az a gyanúm, hogy Gray kritikájának valódi célpontja nem is a sokkterápia gazdasági stratégiája, hanem FRANCIS FUKUYAMA: *A történelem vége* című tanulmányában (1991) és a mások műveiben megfogalmazott diadalittas kijelentések a kommunizmus bukása után. Korábbi tanulmányaiban Gray óva intette a Nyugatot a kommunizmus bukását követő eufóriától. Helyesen állapította meg, hogy a liberális demokrácia győzelme egyáltalán nem vehető készpénznek a posztkommunista országokban, s maguknak a nyugati társadalmaknak is súlyos belső problémákkal kell szembenéznük. De más dolog az, ha amellett érvelünk, hogy a történelem még nem ért véget, és megint más, ha elvetjük a nyugati modellek késlekedés nélküli átvételén alapuló, gyors gazdasági átalakulás és politikai demokratizálódás stratégiáját. Tanulmányomban azt kívánom kifejtetni, hogy a nyugati liberális demokrácia ösztönzi a legerősebben a világ különböző részein végbemenő reformokat, még akkor is, ha sikere még mindig kétséges a reformországokban.

II. A GAZDASÁGI ÁTMENET MODELLJEI

A sokkterápiára vonatkozó bírálat magva az a központi kérdés, hogy a nyugati kapitalista (gazdasági és politikai) intézmények célravezető modellt kínálnak-e a reformországok számára? Gray nemel válaszol a kérdésre, mondván, hogy a Nyugat ne állítson semmiféle modellt a posztkommunista országok elé, hiszen erre nem is képes. Az én válaszom gyökeresen különbözik ettől. A legtöbb fejlődő és posztkommunista állam kormánya olyan alapvető kapitalista intézmények bevezetésével kísérletezik, amelyek először Nyugaton jelentek meg, de ázsiai elterjedésük révén gyorsan globálissá váltak. Mivel ezek az intézmények gazdaságilag magasabbrendűek, mint a többi létező modell, elterjedésük rendkívül kívánatos. Egyáltalán nem biztos, hogy sikerül „átültetni” őket, de a cél változatlan s a legtöbb országban jó esély kínálkozik a megvalósítására.

Létezik-e nyugati modell?

A sokkterápia feltételezi, hogy létezik egy olyan alapvető gazdasági modell, melynek átvételére a posztkommunista országok töreked-

hetnek. Az intézmények reformját gyorsan végre lehet hajtani, mivel annak végcélja világos: egy normális, nyugati típusú piacgazdaság. Ezt az elképzelést legalább két szempontból szokták támadni. Először: a nyugati modellek maguk is cseppfolyós állapotban vannak, így nem szolgálhatnak megbízható iránytűként a posztkommunista reformok számára. Másodszor: az úgynevezett Nyugat annyira sokszínű, hogy nem határozható meg egyértelműen a követendő cél. Vizsgáljuk meg hát mindkét állítást.

Gray nagy hangsúlyt helyez az első szempontra, melyről véleményem szerint rendkívül szélsőséges nézeteket vall. Szerinte a stabil nyugati intézmények rendszerének elképzelése csupán fikció, mivel ezek az intézmények — például a GATT, az Európai Unió és a NATO — már „felbomlóban” vannak.

GRAY SZEMLÉLETESEN FEJTI KI ÁLLÁSPONTJÁT, de van-e valamilyen bizonyítéka az általa elmondottakra? Úgy gondolom, hogy az elmúlt öt évben lezajlott események épp az ellenkező irányba mutatnak. Először is, a hidegháború befejeződése óta a multilaterális gazdasági intézmények, köztük az IMF, a Világbank, a regionális fejlesztési bankok és a GATT, egyre nagyobb szerepet játszanak és egyre több taggal rendelkeznek. Minden posztkommunista ország csatlakozott az IMF-hez és a Világbankhoz, és legtöbbször kitaró tárgyalásokat folytatott arról, hogy technikai és pénzügyi segítyeket kapjon tőlük. Az elmúlt évtizedben az IMF és a Világbank nemcsak a posztkommunista államokat, hanem a latin-amerikai országokat és az ázsiai államok egy részét is bevonta a világgazdaság vérkeringésébe. Bár Afrikában egyikőjük sem szerepel valami fényesen, még mindig vezető szerepet játszanak az afrikai országok számára nyújtott nyugati tanácsadásban és segítségben.

Az IMF és a Világbank a posztkommunista reformokban is kétségbevonhatatlan tényező. Döntő mértékben hozzájárul a posztkommunista államok integrálódásához a nemzetközi pénzügyi rendszerbe. Az adósságkönnyítések, külföldi hitelek, sőt a humanitárius segítyek is általában attól függnek, hogy „zöld utat” kapnak-e az IMF-től. A Világbank szintén kulcsszerepet vállal a reformok finanszírozásában. Kína, a bank legnagyobb adósa eddig 20 milliárd dollár értékben vett fel világbanki hiteleket. Az elkövetkező néhány évben valószínűleg Oroszország is hasonló nagyságrendű hiteleket kap.

A becsmérő megjegyzés, miszerint a GATT-ot, a NATO-val egyetemben, „nem követte semmiféle olyan utódszervezet, amely megtestesítette volna alapítóinak internacionalista terveit”, szintén célt tévesztett. A GATT Uruguayi Fordulója és az új Kereskedelmi Világszervezetről (WTO) aláírt egyezmény egyaránt mérföldkövet jelentett a törvényeken alapuló világkereskedelmi rendszer kialakításának útján. Az Uruguayi Forduló sokkal többet ért el annál, mint hogy tető alá hozott egy megállapodást a mezőgazdasági és acélipari termékek, vagy a videók kereskedelméről: a történelem egyik legvakmerőbb vállalkozása keretében működik egy törvényeken alapuló rendszer, amely nemcsak az áruforgalom, hanem a szolgáltatások,

a külföldi befektetések, a multinacionális termelés és a szellemi termékek megalkotása és átadása terén is támogatja a nemzetközi kapcsolatok fejlődését. Nem véletlen, hogy Kína és Oroszország egyaránt nagy súlyt fektet a WTO-hoz való mielőbbi csatlakozásra.

Az Európai Unió és a NATO sem igazolja a Gray-féle nekrológ jogosságát. Bár én is komoly aggodalommal figyelem az Európai Unión belül végbemenő gazdasági folyamatokat, vitathatatlan, hogy gazdasági és politikai téren az EU továbbra is mágnesként vonzza a posztkommunista országokat. Gyakorlatilag valamennyi kelet-európai ország bejelentette, hogy a lehető leghamarabb csatlakozni kíván az EU-hoz. BORISZ JELCIN nem tévedett, amikor a hidegháború utáni korszak egyik határköveként üdvözölte az Európai Unió és Oroszország között nemrég megkötött egyezményt. Ausztria, Finnország, Norvégia és Svédország valószínű csatlakozása az EU-hoz csak aláhúzza, hogy az integráció milyen komoly szerepet játszik a nyugat-európai államok gazdasági fellendülésében. Nemzetbiztonsági szempontból a NATO hasonlóképpen nagy vonzerőt gyakorol a posztkommunista országokra, hiszen minden kelet-európai állam, sőt Oroszország is elfogadta a „békepartnerséget”, mint a NATO-tagság előszobáját, s legtöbbször zajosan követeli, hogy a NATO teljes jogú tagjává válhasson.

A fent említett kulcsfontosságú intézmények mellett egyre több másodlagos jelentőségű intézmény nyer teret: a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD), a Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS), a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO), és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ, ma EBESZ). Az elmúlt években a fenti szervezetek egyre több országot vettek fel tagjaik közé, s feladatuk is kibővült.

Mindez nem azt jelzi, hogy a nyugati intézmények felbomlásban vannak, hanem azt, hogy egyre ellenállhatatlanabb gazdasági erők hajtják a nemzeteket a politikai integráció irányába. Gray sokkal alaposabban elemezhetné a posztkommunista országok választási lehetőségeit, ha gazdasági reformjaikat a világméretű összefüggések fényében vizsgálná. A legjelentősebb nyugati intézmények nem csupán a posztkommunista reformok fókuszában állnak, hanem a piaci intézmények figyelemre méltó, világméretű átalakulásának középpontjában is, melynek a posztkommunista átmenet csak egy részét képezi. Az átalakulás egyre gyorsabbá válik és egyre több országra terjed ki.

UGYANAKKOR NEM SZABAD ÖSSZEKEVERNÜNK e gyorsuló világméretű átalakulás és harmonizáció képét a „történelem végével”. Gray bizonyára jogosan hangsúlyoz három szempontot. A nyugati intézmények maguk is változásokon mennek keresztül: folyamatosan megújulnak, és semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy az emberiség már megtalálta optimális gazdasági és politikai intézményeit. A Nyugat szintén komoly gazdasági nehézségekkel küszködik. A jóléti állam túlnőtt a lehetőségein. A magas jóléti kiadások és az alacsony bérszínvonalal rendelkező országok egyre

erősödő versengése következtében számos nyugat-európai országban gyorsan nő a munkanélküliség, és elmélyül a költségvetési válság. Mindez még mindig azt eredményezheti, hogy visszatérnek a rendkívül káros protekcionizmushoz, ami aláásná a kialakulófélben levő globális rendszert. Végül pedig az összes reformországban megfigyelhető politikai és társadalmi nyomás vakvágányra vezetheti a piaci reformok és a nemzetközi integráció tervét. Tanulmányunk IV. részében még visszatérünk ezekhez a szempontokhoz.

Világmeletű átalakulás

AVILÁGON MINTEGY 75-100 KORMÁNY ÁLLÍJA MAGÁRÓL, hogy *piaci reformokat* hajt végre. Céljuk országuk gazdaságának beillesztése a világgazdaság rendszerébe. E változások keresztülvitele érdekében legtöbbjük szorosan együttműködik a nemzetközi intézményekkel. Ez a reformhullám kiterjed csaknem valamennyi latin-amerikai országra, Dél-Ázsiára (Bangladesh, India, Pakisztán és Sri Lanka), Kelet-Ázsiára (beleértve Kínát, Indonéziát, Laoszt, Thaiföldet és Vietnámot), Kelet-Európára, a volt Szovjetunió legnagyobb részére és Afrika egyes vidékeire. A fejlődő és a posztkommunista országok 4,5 milliárd lakosa közül legalább 3,5 milliárd a reformországokban él. Talán még a fenti adatok sem tükrözik elég hűen a globális, piacorientált intézményi változások valódi méreteit.

A változásokat kikényszerítő legfőbb tényező az államilag irányított iparosítás modelljének összeomlása volt: ez a modell nemcsak a sztálinista Szovjetunióban és annak birodalmában alkalmazott paranoiás formájában vallott kudarcot, hanem a populista Latin-Amerikában elterjedt enyhébb változatában is. A bukott isten nem csupán a kommunizmus, hanem a hit is, hogy az állam képes a termelősféra irányítására. A hit nem valami káprázatos elméleti éleslátás eredményeként omlott össze, hanem amiatt, hogy az etatiszta modell tragikus kudarcra lassacskán egyre inkább nyilvánvalóvá vált. Az államilag irányított iparosítás világszerte államcsődökhöz vezetett (ami számos latin-amerikai és kelet-európai ország, valamint a Szovjetunió fizetésképtelenségében nyilvánult meg), hiperinflációt és gazdasági pangást váltott ki, menekülésre készítette a tőkét, „agyelszívást” és súlyos környezeti károkat okozott.

A második tényező a technológiai fejlődés, az információáramlás és a szállítás napjainkban végbemenő forradalma. A szállítási és kommunikációs technológiák lélegzetelállító fejlődése gyors ütemben alakítja át a világmeletű munkamegosztást, és nevetségesé teszi a gazdasági önellátás még fellelhető kísérleteit. A csökkenő szállítási és kommunikációs költségek — párosulva a kereskedelem egyre fokozódó liberalizálásával — azt eredményezték, hogy az elmúlt fél évszázad során a nemzetközi kereskedelem volumene csaknem minden évben gyorsabban növekedett, mint a belőle származó bevétel. Az elmúlt évtizedben ez a folyamat drámai módon felgyorsult. A legtöbb fejlődő ország egyoldalúan csökkentette, vagy felszá-

molta kereskedelmi korlátait, hogy véget vessen a világgazdaságból való önkéntes száműzetésének, amely az államilag irányított iparosítási stratégia központi eleme volt. Ezenkívül a technológiai változások nemcsak a kereskedelemben vezetnek gazdasági integrációhoz, hanem sokkal inkább a beruházások és a termelés terén.

A világméretű integráció harmadik tényezője a jogi előírások és szabályozók harmonizációjának egyre fokozódó jelentősége. A nemzetközi jogrend, s így az egyes nemzeti intézmények is alkalmazkodnak a nemzetközi kereskedelem növekvő igényeihez. Szükség van közös intézményekre a kereskedelem, a tulajdonjog, a szabványosítás, a beruházások, az adózás és a közegészségügy terén, valamint egyéb olyan területeken, ahol a nemzetközi gazdasági integráció hatására a különböző nemzeti jogi és közigazgatási rendszerek kapcsolatba kerülnek egymással. A harmonizáció nem azért szükséges, mert az egyik rendszer magasabb rendű, mint a másik, hanem azért, hogy csökkentsék a nemzetközi ügyletek költségeit. Ezt szem előtt tartva az új GATT-egyezmény számos fontos nemzetközi szabványt fogadott el a szellemi termékek tulajdonjoga, a szolgáltatások kereskedelme, a származási szabályok és a külföldi működőtőke-beruházások területén. Hasonló harmonizáció folyik a banki szabályozások, a külföldi beruházások megadóztatása, a pénzügyi jelentési kötelezettségek, s a környezetvédelmi és munkaügyi szabványok terén, valamint számos egyéb területen.

GYAKORLATILAG A VILÁG VALAMENNYI KORMÁNYA csatlakozni kíván a nemzetközi rendszerhez, ami az alábbi három formában nyilvánul meg: nyitottság a világkereskedelem és a nemzetközi pénzügyi rendszer előtt, részvétel a nemzetközi intézmények tevékenységében, és az alapvető tulajdonjogi és adózási szabályok harmonizációja. Természetesen vannak kivételek — a legnevezetesebb Észak-Korea —, de még a korábban forradalmi államok is — pl. Kuba — külföldi beruházásokért folyamodnak. Csaknem általános a félelem, hogy az, aki nem csatlakozik a nemzetközi rendszerhez, óhatatlanul lemarad. Ami a dolog pozitív oldalát illeti, a legtöbb kormány úgy véli, hogy a világpiac — ha megfelelően kihasználják előnyeit — belépőjegyet kínál a gyorsan növekedő gazdaságok táborába. Az elmúlt években gyors ütemben növekedett a fejlődő országokba áramló pénzmennyiség, elsősorban a „feltörekvő piacokra” irányuló befektetések összege. Míg 1982 és 1988 között a fejlődő országokba évente befektetett tőke átlaga mintegy 126 milliárd dollár, 1992-ben ez az összeg becslések szerint már 218 milliárd dollárra emelkedett (IMF, 1993, 15. táblázat, 77. o.). Ugyanezen időszak alatt a külföldi működőtőke-beruházások 13,3 milliárd dollárról 39 milliárd dollárra növekedtek, a gyakorlatilag nulláról induló portfólió beruházások pedig 13 milliárdra. (Az utóbbiak közé tartoznak például az amerikai nyugdíjalapok beruházásai a fejlődő országok tőzsdéin.)

A fejlődő országokba áramló nettó magánbefektetések összege jócskán meghaladja a hivatalos befektetéseket. Mivel az elkövetkező években a posztkommunista országok is hasonló jelenségre számíthatnak, a

reformokat végrehajtó kormányok legalább annyi figyelmet szentelnek a magánbefektetőkre, mint a hivatalos intézményekre.

Míndez a változás és a nemzetközi piacokra való törekvés azon a vonzó elképzelésen alapul, hogy a gazdasági integráció valószínűleg a különböző országok életszínvonalának konvergenciájához vezet. E szerint az elképzelés szerint a szegényebb országok — akár a fejlődő, akár a posztkommunista világhoz tartoznak — gyorsabban gyarapodhatnak, mint a fejlett országok, s így csökkenthetik életszínvonalbeli lemaradásukat, amennyiben harmonizálják gazdasági intézményeiket, s csatlakoznak a globális gazdasági rendszerhez. A konvergencia azonban csak feltételes, nem szavatolt lehetőség. Számos szegény ország egyre inkább elmarad a gazdagok mögött. A konvergencia elősegítésének elengedhetetlen feltétele, hogy a szegényebb országok közös gazdasági rendszert alkossanak a gazdagabbakkal, s olyan gazdasági környezetet teremtsenek saját maguknál, amelyek ösztönzik a megtakarításokat és a beruházásokat. Ilyen körülmények között a gazdag országokból a szegényebbek felé fog áramlani a tőke, a technológia, a *know-how* és a vezetési ismeret. Az ilyen rendszer további beruházásokra ösztönzi a hazai vállalkozókat, s az így bekövetkező többletnövekedés nyomán csökkennek a jövedelemkülönbségek.

A háború után a nyugat-európai országok, s általában véve az OECD tagállamai világosan bebizonyították, hogy létezik ilyen konvergencia. Miközben Európa szegényebb övezetei (először Olaszország, majd Írország, Görögország, Portugália és Spanyolország) integrálódtak a térség gazdagabb államaival (elsősorban a Benelux-államokkal, Franciaországgal, Németországgal és Nagy-Britanniával), sikeresen csökkentették a jövedelmek terén megnyilvánuló lemaradásukat. A nyolcvanas évek végére Olaszország az egy főre jutó jövedelem tekintetében már le is hagyta a kényelmeskedő Nagy-Britanniát. Az 1989-es kelet-európai forradalmakat bizonyítottan motiválta, hogy Nyugat-Európa szegényebb periferiáján az európai integráció a növekedés hajtóerejévé vált.

Melyik nyugati modellt?

MIVEL A NYUGATI GAZDASÁGOK maguk is jelentős mértékben különböznek egymástól, van-e értelme annak, hogy „modellként” állítsuk őket a keleti gazdasági átalakulás elé? Gray nemlegesen válaszol: véleménye szerint a piaci fejlődés valamennyi modellje — az angolszász, a svéd, a német, a (tekintélyuralmon alapuló kapitalista) chilei, a japán és a kínai — történelmi véletlenek, egyedi politikai kompromisszumok és sajátos kulturális körülmények eredményeként alakította ki jelenlegi intézményrendszerét. Például az individualizmust hangsúlyozó brit modell a középkorra vezethető vissza; a japán elit olyan kulturális homogenitásra támaszkodhat, amely ismeretlen a posztkommunista országokban; a kínaiak üzleti érzéke pedig a konfuciánus hagyományokban gyöke-

rezik. Röviden, minden modell egyedülálló a maga nemében, s a „piaci intézmények az őket működtető nemzetek eltérő kultúrája miatt természetszerűleg különböznek egymástól”, mondja, s azok, akik másképp vélekednek, szerinte áldozatul esnek a „történelmi vakságról árulkodó neoliberális elméletnek”.

Véleményem szerint nem a „neoliberális elmélet”, hanem a kultúra-központú megközelítés alapul történelmi tévedésen. Az elmúlt két évszázad során egymás után jelentek meg a nemzeti kultúra vagy jellem úgymond mélyen gyökerező tényezőire épülő elméletek, keresvén a magyarázatot, hogy miért is ér el az egyik nemzet gazdasági sikereket, s miért vall kudarcot a másik. Közismert, hogy a jóslatok nem váltak be.

Gray a „sokkterápia” akadályaként emlegeti a gazdasági élet „kulturális mátrixát”, s ez három szempontból is téves. Először is félremagyarázza a gazdasági „modell” fogalmának valódi tartalmát. Másodsor: túlzott hangsúlyt helyez arra, hogy a kultúra akadályozza a közös gazdasági intézmények gyors átvételét, pedig az utóbbira számos történelmi példa akad; néhányat maga Gray is említ közülük. Harmadsor: a reformok nehézségeinek felsorolásakor felesleges összemosni Kelet-Európát az egykori Szovjetunióval. A reformok kilátásaival kapcsolatos kétségek Oroszország kapcsán többnyire jogosak, de semmiképpen sem vonatkozhatnak Csehszlovákiára, Magyarországra, Lengyelországra vagy Szlovéniára. Vizsgáljuk meg közelebbről e három szempontot.

A „SOKKTERÁPIA” számos országban megvalósított gyakorlatában a reform elsődleges célja nem az, hogy átvegyék egy adott ország példáját, hanem a modern kapitalizmus alapintézményeinek megteremtése. Oroszország esetében például nincs sok értelme arról vitatkozni, hogy az oroszok az angolszász liberalizmust, a német szociális piacgazdaságot, az osztrák korporativizmust vagy valamilyen más modellt vegyenek-e át, hiszen az orosz kapitalizmus kétségtelenül számtalan sajátos vonást fog felmutatni. De Oroszország (és a többi posztkommunista gazdaság) is törekedhet arra, hogy átvegye e modellek közös és kulcsfontosságú intézményeit. Az alábbi felsorolás hat ilyen alapintézményt tartalmaz:

1. stabil, konvertibilis nemzeti valután nyugvó monetáris rendszer;
2. a nemzetközi kereskedelem és a külföldi tőkebefektetések szabadsága;
3. olyan kereskedelmi és társasági törvények, amelyek biztosítják a magántulajdonhoz fűződő jogokat, és védik a szerződés-kötés, a vállalat-alapítás és az új gazdasági tevékenységek beindításának szabadságát;
4. a nemzeti vagyon nagy részének magántulajdona;
5. a nagy cégek korporációs irányítása (részvénytársaság, korlátolt felelősség, a szavazatra jogosító részvények piaci

forgalmazása, tulajdonosváltást lehetővé tevő tőkepiacok, s a felügyelő bizottságok révén a menedzserek fellett gyakorolt tulajdonosi ellenőrzés);

6. a társadalom legkiszolgáltatottabb csoportjait védő szociális biztonsági háló (munkanélküli segélyek és szociális juttatások).

AFENTI INTÉZMÉNYEK MINDEN FEJLETT PIACGAZDASÁGBAN (például az OECD tagállamaiban) megtalálhatók, bár formájukat tekintve fontos különbségeket mutatnak. Így a nagy ipari cégek tulajdonjoga az összes fejlett piacgazdaságban korporációs formában testesül meg, de a korporációs szervezeteknek mindenütt megvannak a maguk jellegzetes sajátosságai (például Németországban a kétszintű, az Egyesült Államokban az egyszintű igazgatótanács), s a korporációs tulajdon is különböző formákat ölthet (állami tulajdonnal összefonódó korporációs tulajdon Japánban, intézményes befektetők az Egyesült Államokban, bankirányítás Németországban). Hasonló különbségek mutatkoznak a jóléti kiadások formáit és nagyságrendjét, valamint a kedvezményezettek körét illetően, de valamennyi országban segílyt kapnak a munkanélküliek, szociális juttatásokat a szegény családok, és nyugdíjat az öregek és a rokkantak.

A „sokkterápia” nem feltételezi, hogy pontosan előírják a magántulajdonosi jogok, a korporációs tulajdon és a szociális biztonsági háló megvalósításának formáját, hiszen az a bizonytalan jövőben lezajló demokratikus csatározások tárgyát képezi. A sokkterápia lényege az az elképzelés, hogy a fent említett hat intézmény alapvető jogi, gazdasági és közigazgatási feltételei gyorsan, a részletek pontos meghatározása nélkül megteremthetők. A tényleges tulajdonformák és tulajdonosi jogok még évtizedekkel azután is megjósolhatatlan módon fognak fejlődni, hogy Oroszország elfogadta társasági és kereskedelmi törvényét, és sikerrel privatizálta iparát. Abban természetesen igaza van Gray-nek, hogy ez a folyamat a nyugati országokban még ma is zajlik.

Az intézmények pontos formáit döntő mértékben meghatározza majd, hogy az adott ország milyen szerepet tölt be a térség gazdasági életében, valamint a világgazdaságban. Az első intézményt — a stabil, konvertibilis nemzeti valutát — előírja az IMF Alapokmányának VIII. cikkelye, mint a világgazdasági rendszerhez való csatlakozás egyik alapvető nemzetközi feltételét. A második intézmény — a nemzetközi kereskedelem és a külföldi tőkebefektetések szabadsága — a GATT-megállapodások részét, s így a Világkereskedelmi Szervezetbe történő belépés feltételét képezi. Az OECD szintén egységes irányelveket határoz meg a külföldi működőtőke-beruházásokra. Ezek az irányelvek vonatkoznak majd a kelet-európai országokra is, hiszen pár éven belül Lengyelország, Magyarország, Csehország és esetleg néhány más ország is csatlakozni fog az OECD-hez.

A tulajdonjogok és a korporációs irányítás sajátos tartalmának meghatározása általában a nemzeti jogalkotás feladata, de a különböző regionális csoportosulások előírásai kivételt jelentenek. Mivel jelenleg a legtöbb kelet-európai ország arra törekszik, hogy csatlakozzék az Európai Unióhoz, a tulajdonosi jogok számos vetületét (például a versenypolitikát, a munkástanácsok szerepét, a külföldi tulajdonban levő vállalatok kezelését) nem a nemzeti jogszabályok, hanem a Brüsszelben elfogadott irányelvek fogják meghatározni. Hasonlóképpen az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Övezet előírásai is a tulajdonjog fontos területein korlátozzák a mexikói jogalkotókat. Az intézményi rendszer utolsó kulcsfontosságú eleme — a szociálpolitika — talán a legvitatottabb s a nemzetközi feltételektől legkevésbé függő téma. A legtöbb fejlődő és átalakulóban levő gazdaságban természetesen ez a kérdés áll a politikai viták középpontjában.

EZEK AZ ALAPVETŐ INTÉZMÉNYEK nem fogják át a gazdaságpolitika egészét. Nyitva maradnak például az iparpolitika alapvető kérdései, melyek szintén a gazdasági reformokról szóló viták középpontjában állnak. Így: folytasson-e Kelet-Európa és a volt Szovjetunió valamilyen aktív iparpolitikát? Milyen valódi tanulságokat lehet leszűrni e téren a sikeresen fejlődő kelet-ázsiai országok példájából? Ezekben a fontos kérdésekben még nincs egyetértés.

A sokkterápia számos bírálója kifejtette, hogy a posztkommunista országok nemzeti jellegzetességei kizárják a fenti alapintézmények gyors átvételének lehetőségét. Különböző helyeken Gray is leírja, hogy a Kelet jogi öröksége nem teszi lehetővé a modern tulajdonjog kialakítását. Pesszimizmusa alaptalan, de éppen azok miatt az okok miatt, amelyeket saját maga világít meg. Szerinte — s ezúttal teljes szívvel egyetértek vele — a szociális piacgazdaság teoretikusai elutasítják azt a nézetet, hogy a piacok spontán kulturális vagy intézményi fejlődés révén alakulnak ki, vagy így kell kialakulniuk. Számukra a piaci intézmények nem egy spontánul létrejött rendszer részei, melyeket a történelemtől kapunk ajándékba, hanem emberi alkotások, s a legkezdetlegesebb formák kivételével, jogi lelemény és politikai beavatkozás eredményei.

Más szóval, a kedvezőtlen jogi és történelmi örökség nem meghatározó, „jogi leleménnyel” és „politikai beavatkozással” túl lehet lépni rajta. Ez nem csupán egy teoretikus elképzelés. Bár számos megfigyelő — tévesen — azt feltételezte, hogy a társadalmi változások normáját Nagy-Britannia évszázados jogi fejlődése jelenti, a világtörténelem számos más példával is igazolja, hogy a jogi innováció és a jogszabályok átültetése rövid időn belül radikálisan megváltoztatta az öröklött jogrendet. Gray történelmi tényeket felsorakoztatva bizonyítja, hogy ismét világosan látja a lényegét, de a „sokkterápia” ellen intézett támadásaival minimálisra csökkentti annak jelentőségét a most zajló kelet-európai reformok szempontjából. Példái tanulsága, hogy a gazdasági és jogi intézményeket nem korlátozza a „kulturális mátrix” oly mértékben, mint ahogy azt tanulmányának több részében is feltételezi. Hogy a japánoknak sikerült átvenniük a

MEDNYÁNSZKY LÁSZLÓ: HALOTT KATONA

MEDNYÁNSZKY LÁSZLÓ: HALOTT KATONA

német kereskedelmi jogot a Meidzsi-restauráció után, és a törökök KEMAL ATATÜRK kormányzása során bevezették a svájci polgári törvénykönyvet, éppen azt cáfolja, hogy a posztkommunista országok nem tudnak megszabadulni kedvezőtlen kulturális és jogi örökségüktől.

A törvények kettős jellege — miszerint gyorsan elfogadhatók, de aztán a helyi kultúrával, hagyományokkal és erőviszonyokkal összhangban alkalmazhatók — megnyugtató a „sokkterápia” szempontjából. A radikális reformoknak nem az a célja, hogy félresöpörje az orosz kultúra egyedülálló jellegzetességeit. Inkább arra irányulnak, hogy az orosz nép érdekében korszerűsítsék és hatékonyabbá tegyék a gazdasági intézményeket, miközben elismerik egyedülálló kulturális örökségét is. Ebben az értelemben a kecske is jóllakik, s a káposzta is megmarad: a törvények gyors átvételét összekapcsolják a jogalkalmazás kulturális tényezők által is befolyásolt, fokozatos fejlesztésével.

A posztkommunista nemzetek közötti ellentét

A „SOKKTERÁPIA” ÁLTALÁNOSÁGOKRA KORLÁTOZÓDÓ KRITIKÁJÁNAK egyik gyenge pontja, hogy ismételten összemossa az egykori Szovjetuniót a közép- és kelet-európai posztkommunista országokkal. Oroszország helyzete sokkal összetettebb és kockázatosabb, mint Lengyelországé, Csehországé, Magyarországé vagy a balti államoké. Figyelembe véve, hogy a két világháború között Csehszlovákia az egyik legdinamikusabban fejlődő kapitalista állam volt Európában, semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a csehek kulturális öröksége nem kedvez a piaci kapitalizmusnak, vagy Csehország „teljes mértékben nélkülözi a piac jogi és intézményi infrastruktúráját...” Ezeket a hagyományokat, sőt még a jogi normákat is gyors ütemben elevenítik fel a csehek.

Oroszországgal szemben a közép- és kelet-európai országok nem megosztottak a társadalmi és a gazdasági célok tekintetében. Ezek a társadalmak csaknem egységesen elfogadták az „Európába való visszatérés” célját, s ezt szem előtt tartva számos ország felelevenítette a saját jogi hagyományait is. Lengyelország például a magánszektor feltámasztása érdekében 1989-ben újból hatályba léptette 1934-es kereskedelmi törvényét (ami viszont annak idején nagy mértékben támaszkodott a német kereskedelmi jogra). Általánosabban fogalmazva, Lengyelország nem egy sajátos kulturális keretek közé beágyazott gazdasági jogrendszer irányába tapogatózik, hanem egyenesen az Európai Unió felé tart. Hasonló politikát folytat csaknem az összes többi kelet-európai ország.

Arra sincs semmiféle bizonyíték, hogy az „egyenlőség és tisztesség mélyen gyökerező normái”, melyek Gray szerint elengedhetetlenek a gazdasági intézmények társadalmi elfogadásához, áthághatatlan akadályokként tornyosulnak a gyors közép- és kelet-európai piaci reformok előtt. Az elmúlt években folytatott közvélemény-kutatások tanúsága szerint Európa keleti és nyugati felén

nagyjából hasonlóképpen vélekednek a jövedelem-különbségekről, a vállalkozásról és a kormányok szerepéről a társadalmi garanciák szempontjából.

Az oroszországi helyzet sokkal összetettebb. Nem vitás, hogy a társadalmi és ideológiai megosztottság élesebb; az oroszok történelmi öröksége sokkal kedvezőtlenebb (a forradalom előtt és a két háború között csekély tapasztalatokat szerezhettek a kapitalista intézmények működéséről); az Európai Unió sokkal kisebb szerepet játszik a politikai és intézményi reformok irányának kijelölésében, mint Közép- és Kelet-Európában. A fenti problémák ellenére Oroszország kapitalista forradalma folytatódik.

III. A SOKKTERÁPIA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA

MIKÖZBEN A SOKKTERÁPIA SZÁMTALAN CSATÁT MEGNYERT a „pályán”, kétségkívül vesztett a közönségkapcsolatok terepén. Maga a fogalom is az orvosi kezelés téves analógiáján alapul, de oly gyakran használták a különböző nyilvános viták során, hogy meggyökeresedett a köznyelvben. A sokkterápia egyrészt egy olyan rövid ideig tartó, de gyöttrő fájdalommal járó időszakot sugall, melyben villámgyorsan vezetnek be súlyos gazdasági megváltoztatásokat okozó, rendkívül radikális reformokat. Másrészt viszont tükrözni látszik a reményt, hogy ha sikerült kiállni a fájdalomkat, gyors fellendülés következik: a piaci verseny okozta sokk után a gazdaság ismét életre kel.

Az analógia mindkét oldalról sántít. A sokkterápia intézkedései önmagukban nem okoznak „kínzó fájdalmat” (Gray szavaival élve) a lakosság számára. A gyors gazdasági reformok következtében zuhanó életszínvonal képze téves, s a térségben lezajló gazdasági folyamatok valódi dinamikájának súlyos félreértelmezésén alapul. Mi több, a radikális intézményi reformok önmagukban nem biztosítják a gyors gazdasági fellendülést. Gray-nek igaza van abban, hogy a kommunizmus mindenben megnyilvánuló öröksége súlyos és valóban tragikus. Nem létezik olyan bűvös módszer, amely helyrehozhatná a kommunizmus évtizedeiben folytatott hibás politika okozta károkat és meg nem történtté tenné az elszenvedett fájdalomkat. A sokkterápia nem kínál semmiféle varázslatos gyógymódot, de reményt nyújt az emberi szabadság helyreállítására és az életszínvonal demokratikus alapokon történő emelésére.

A kommunizmus káros örökségének három dimenziója

A posztkommunista országokat sújtó gazdasági válságot gyakran úgy állítják be, hogy annak csak egy dimenziója van: a piacgazdaság létrehozása. A térségnek, de legalábbis néhány hozzá tartozó országnak azonban három különböző válsággal kell szembenéznie. A sokkterápia gyakorlatát és eredményeit ezeknek az egymással is összefüggő problémáknak a fényében kell megérteni.

AZ ELSŐ ÉS LEGNYOMASZTÓBB VÁLSÁG AZ ÁLLAMCSÖD. A kommunizmus nemcsak romba dőlt és demoralizált társadalmakat hagyott maga után, hanem pénzügyi csődbe jutott kormányokat is. A hetvenes években a latin-amerikai katonai kormányok nagy összegű hiteleket vettek fel a nemzetközi pénzpiacon, hogy néhány évvel meghosszabbítsák (sokat jövedelmező) hatalmukat. Rendszeresen elutasították a költségvetési kiadások csökkentésének gazdaságilag ésszerű tervét, mert attól tartottak, hogy az aláásná hatalmuk törekeny legitimitását.

A kommunista kormányok rövid távon talán még az előbbieknél cinikusabban manipulálták a gazdaságot. Néhány kelet-európai kormány már idejekorán eladósodott: Lengyelország a hetvenes években vett fel hatalmas külföldi hiteleket, hogy hirtelen felgyorsítsa súlyos helyzetben levő gazdaságának növekedését, majd Magyarország tette ugyanezt a nyolcvanas években. MIHAIL GORBACSOV a nyolcvanas évek második felében fordult a külföldi hitelezőkhöz: 1986-tól 1989-ig mintegy 40 milliárd dollárral növelte országa külső adósságállományát, mire a nyugati hitelezők észbe kaptak. Amikor a hitelforrások elapadtak, s elkezdődött a külföldi tőke kivonása, a szovjet kormány elköltötte aranytartalékát, zálogba bocsátotta gyémántkészleteit, s még hazudott is a megmaradt aranytartalékról, hogy 1990-ben és 1991-ben biztosítékokhoz kötött hiteleket kaphasson. Figyelemre méltó, hogy még a bolgár zsarnok, TODOR ZSIVKOV is talált olyan nemzetközi kereskedelmi bankokat, amelyek a nyolcvanas években hajlandóak voltak néhány milliárd dollárt kölcsönözni neki.

Az óriási hitelek felvétele, és az, hogy a politikai összeomlás után a kommunisták elvesztették uralmukat a gazdasági élet felett, csaknem általános pénzügyi katasztrófát okozott a térségben: a posztkommunista országok hatalmas költségvetési hiányokat halmoztak fel, és elvesztették nemzetközi hitelképességüket; az emberek szabadulni akartak a nemzeti valutától és külföldre menekítették tőkéjüket; az állam működésbe hozta a bankóprést az adókkal már nem fedezhető költségvetési kiadások finanszírozására. A térség nagy részében hatalmas méreteket öltött az infláció, néhol hiperinfláció keletkezett. Csehszlovákia figyelemre méltó kivételével a régió valamennyi országát akut pénzügyi válság sújtotta: csak úgy tudták kifizetni sürgős számláikat, hogy inflációt gerjesztettek, felfüggesztették a hiteltörlesztést, vagy újabb külföldi hiteleket vettek fel.

A második válság nyilvánvaló: a rendszer összeomlása és megváltozása. A kommunista rendszer nem egyszerűen véget ért, hanem elsorvadt. A „tervutasításos gazdaságirányítási rendszer” lényegében azon alapult, hogy a kormány végre tudta hajtani parancsait. Hatalma azonban inkább a félelmen, semmint gazdasági ösztönzőkön alapult. Gorbacsov legnagyobb tette, hogy felszámolta a félelmet, nemcsak szabadságot eredményezett, hanem gazdasági zűrzavart is, mivel a gazdasági folyamatokat nem a normális ösztönzők határozták meg.

A régi rendszer felbomlása és a terror megszűnése utat nyitott a piacgazdaság számára. Senki sem várhatta, hogy az átalakulás könnyű lesz: a posztkommunista vezetők összetett, városiasodott, iparosodott társadalmakat örököltek, melyek működésképtelenné váltak. Az ipari termelés már a „sokkterápia” megjelenése előtt szabadesésben csökkent. Az állami vagyon fosztogatása még sürgetőbbé tette a gyors rendszerváltozást.

A harmadik válság a szerkezetátalakítás válsága. A szovjet rendszer (beleértve a Kelet-Európára ráerőltetett gazdasági szisztémát) nem a szocialista célokat volt hivatva megvalósítani, hanem a katonai szuperhatalom sztálini álmát. A tervezők több, mint ötven éven át kizárólag a nehéz- és a hadiipar fejlesztésére összpontosították az ország legértékesebb erőforrásait — a tudósok szellemi energiáját, a devizát és a nyersanyagokat. Ezért alakult ki az a tragikus helyzet, hogy emberek milliói dolgoznak „nem megfelelő helyen”: hadiüzemekben, hadiüzemeket építő gyárakban, és az ilyen gyárak számára szerszámgépeket előállító létesítményekben. A betegesen túlméretezett nehézipar mellett a gazdaság „szolgáltató ágazatai” (kis- és nagykereskedelem, személyi szolgáltatások, vendéglátóipar, pénzügyi és postai szolgáltatások) csak vegetáltak.

KEVÉS MEGFIGYELŐ VAN TISZTÁBAN a posztkommunista országokat sújtó fenti három válsággal. Gyakran mondják, hogy az árszabályozást megszüntető radikális gazdasági reformok „magas inflációt gerjesztenek”, holott Oroszországban, Lengyelországban és néhány más országban már a „sokkterápia” megjelenése előtt elszabadult a feketepiaci infláció. Vagy: a radikális gazdasági reformok az ipar összeomlásához vezetnek, holott a termelés csökkenése már a reformok beindítása előtt elkezdődött. A folyamatot a nehézipar által termelt hatalmas feleslegek váltották ki, amelyek a hadiipari szektornak nyújtott állami támogatás megcsappanása miatt eladhatatlannak bizonyultak. Sokszor elhangzik, hogy a radikális gazdasági reformok az életszínvonal jelentős csökkenéséhez vezetnek, holott a termelés visszaesése a nehéziparban következik be (például a nyersacél és a harckocsik gyártásában), ami semmiképpen nem hat a háztartások fogyasztására.

A posztkommunista válság hármass csoportosítása magyarázatot kínál a legnagyobb reformországok teljesítményében megmutató különbségekre is. Vizsgáljuk meg például az Oroszország és Kína között megnyilvánuló különbségeket. Miközben az orosz ipari termelés összeomlott, a kínai virágzásnak indult. Gray furcsa érvelése szerint:

„Kína részben annak köszönheti az elmúlt években elért gazdasági vívmányait, hogy nem fogadta meg a nyugati tanácsokat és nem vette át a nyugati mintákat.”

Van azonban egy sokkal közvetlenebb és kielégítőbb magyarázat is. A túlnyomórészt mezőgazdasággal foglalkozó Kína 1978-ban kezdte el piaci reformjait: a lakosság 72%-át a mezőgazdaságban foglalkoz-

tatták, 18%-át állami vállalatoknál, és csak 8%-át az állami iparban. Ezzel szemben 1991-ben Jelcin egy olyan orosz gazdaságot örökölt, amelyben csak a népesség 13%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A lakosság több mint 90%-át állami vállalatok alkalmazták, ebből mintegy 40%-ot az állami ipar.

MINDENNEK KÖVETKEZTÉBEN Oroszországnak szembe kellett néznie a szerkezetátalakítás drámai feladatával: hogyan lehet átalakítani egy militarizált, iparosított és urbanizált gazdaságot egy polgári termelésen nyugvó, szolgáltatás-orientált gazdasággá? A feladat magától értetődően konfliktusokkal járt, hiszen a régi nehézipar vesztesei mellett megjelentek az új iparágak győztesei is. Mi több, a régi ipari üzemek nagy részét egyszerűen be kellett zárni, vagy drasztikusan csökkenteni kellett termelésüket. Kínában ez a feladat kevesebb konfliktust okoz, hiszen az új ipari beruházások (elsősorban a falusi üzemek és a tengerparton fekvő, exportra termelő cégek) munkalehetőségeket teremtenek a létminimum szintje körül élő parasztoknak. Nem kellett megszüntetni a régi termelési ágakat, hogy megnyissák az utat az új társadalom kialakulása előtt, hiszen Kína a munkanélküli parasztok több százmilliói seregére támaszkodhatott.

A sokkterápia gyakorlata

A sokkterápia célja az, hogy a II. fejezetben leírt hat kapitalista alapintézmény gyors bevezetésével megoldja a posztkommunista társadalmak három válságát. Ahogy azt gyakran mondják, a reform olyan, mint egy „varratmentes szövet”: a hat alapintézmény mindegyike elengedhetetlen a többi sikeres működéséhez. Mindazonáltal számos olyan rövid távú taktikai megfontolás létezik, amely befolyásolja a sokkterápia gyakorlati alkalmazását.

A sokkterápia elsőbbséget biztosít a valuta stabilizálásának, de nagy hangsúlyt helyez arra is, hogy a valuta (az összes folyószámla ügylet szempontjából) konvertibilissé váljon, ami már a reformok kezdetén biztosítja a nemzetközi kereskedelem piaci mechanizmusának érvényesülését. A konvertibilitást rendszerint egy nagy valuta-leértékeléssel teremtik meg, ami egy szintre hozza a hivatalos és a feketepiaci árfolyamot, s olyan árfolyamokat szab meg a devizák számára, amelyeket a központi bank meg tud védeni. A posztkommunista reformok kezdetén az azonnali konvertibilitás célja elég ellentmondásos volt, de ma már a közgazdászok többsége támogatja. Általában azt az érvet hozták fel ellene, hogy a második világháború után a nyugat-európai államoknak (1958-ig) több mint egy évtizedébe került a konvertibilitás megteremtése, így a keletieknek is hasonló időtartamra van szükségük.

Ma már látjuk, hogy ez az analógia két szempontból is sántít. Először is: Kelet-Európa számára rendkívül fontos a Nyugattal folytatott kereskedelem gyors felfuttatása, mivel a posztkommunista országok piacain csak ez teremthet valódi versenyt. Másodszer, az Euró-

pai Fizetési Uniónak köszönhetően a nyugat-európai országok valutái már 1958 előtt is jelentős mértékben konvertibilisek voltak. A mai helyzetben azonban a keleti országok fizetési uniója csupán a „szegény kereskedők klubjaként” működne, ami csak tovább súlyosbítaná a térség elmaradottságát, s nem kínálna kiutat a nyomorúságból.

A sokterápiás reformok egyik legvitatottabb része, hogy a gazdaság még a szükségszerűen több évet igénylő privatizáció előtt stabilizálható és liberalizálható. 1989 előtt a kelet-európai reformerek általában azt vallották, hogy hiábavaló lenne a stabilizáció és liberalizáció: az állami vállalatok nem alkalmazkodnának a piaci erőkhöz, megtalálnák a módját, hogy visszaállítsák a „puha költségvetést”, s ezzel aláásnák a stabilizációt. Ez a félelem azonban alaptalannak bizonyult. A sokterápiát alkalmazó gazdaságokban az állami vállalatok már jóval a privatizáció előtt átalakították szerkezetüket, s igazodtak a valuta-stabilizáció és a liberalizált kereskedelem követelményeihez.

A sokterápia feltételezi, hogy a privatizációt a stabilizációval és a liberalizációval egyidejűleg kezdeményezik, így néhány éven belül a gazdaság nemcsak piacközpontúvá válik, hanem döntő részben a magántulajdonra épül. A privatizáció két irányban megy végbe: a „felülről lefelé végrehajtott privatizáció” során magánkézbe adják az állami tulajdont, míg az „alulról felfelé végbemenő privatizáció” azt jelenti, hogy magánvállalkozók hoznak létre új vállalkozásokat. Az alulról felfelé történő privatizáció elsősorban a szolgáltatások, a szállítás és az építőipar területén mehet végbe gyorsan. A felülről lefelé történő privatizáció új módszereket igényel, hogy gyors és átfogó lehessen, hiszen egy-egy posztkommunista országban több ezer, sőt több tízezer állami tulajdonban levő iparvállalat található. A részvények ingyenes szétosztásán alapuló privatizáció elméletét egyre több országban sikerül átültetni a gyakorlatba, például Csehországban, Mongóliában és Oroszországban.

A sokterápia öt évének eredményei

A MIÓTA 1990 ELEJÉN LENGYELORSZÁG ELKEZDTE gazdasági reformjait, a sokterápiát tengernyi bíráló és elméleti támadás érte. Szerencsére a reformok tényleges eredményei tisztázták a helyzetet és tompították a viták életét.

Gray annak ellenére megismétli a sokterápiával kapcsolatban leggyakrabban hangoztatott félreértéseket, hogy a széles körű kelet-európai tapasztalatok ellentmondanak állításainak.

Ami a gazdasági növekedést illeti, ma már nem vitás, hogy pontosan a sokterápiát alkalmazó országok küzdötték le leggyorsabban és legsikeresebben a válságot. Az ipari termelés összeomlása az egész térségben azokból a hatalmas szerkezeti torzulásokból fakad, amelyekkel a militarizmus és a sztálini iparosítás örökségétől megszabadulni kívánó posztkommunista gazdaságoknak szembe kell nézniük. Ennek következtében 1989 után minden posztkommu-

nista ország ipari termelése hatalmas megrázkódásokon ment keresztül, függetlenül attól, hogy az illető ország sokkterápiát alkalmazott, fokozatos reformokat hajtott végre, vagy nem vezetett be semmiféle reformot. 1992-ben Lengyelországban már újra megindult a gazdasági növekedés. Egy évvel később a lengyelek produkálták a legnagyobb, 4%-os növekedést Európában. A többi sokkterápiát alkalmazó ország, például Csehország, Észtország és Szlovénia szintén eredményesebben állította helyre gazdaságát és növelte bruttó hazai termékét, mint a „fokozatosságot” választó társai.

Még furcsább az a vád, hogy a „sokkterápia” megfojtja a magángazdaságot, vagy a magáncégek rovására tartja életben az állami vállalatokat. Ha a lengyel reformoknak van valami igazán látványos eredménye, akkor az a magánszektor fellendülése. 1989 végén Lengyelországban 800 ezer magánvállalkozás volt 1,5 millió alkalmazottal, 1993 november végén pedig 1,8 millió vállalkozás 3,2 millió alkalmazottal.

A tények ama vádat is cáfolják, hogy a privatizáció során a sokkterápia előnyben részesíti a nomenklaturát. A reformkorszak egyik legfontosabb tanulsága az, hogy a posztkommunista országokban az „állami tulajdon” elnevezés súlyos tévedésen alapul. Miután a kommunista párt hatalma összeomlott, a vállalatoknak nincsenek valódi tulajdonosai, csak a vagyonukért versengenek az érdekelt felek. A „vad” vagy „nomenklaturista” privatizáció csak addig létezik, amíg létre nem hozzák a törvényeken alapuló, tömeges privatizáció rendszerét. A vállalati menedzserek, akik hozzáférnek a vállalati vagyonhoz, gyakran saját maguknak szerzik meg azt. E spontán folyamat feltartóztatására a tömeges privatizáció kínálja a legjobb esélyt, mivel létrehoz egy olyan, átlátható szabályokon nyugvó rendszert, amely lehetővé teszi a vállalati vagyon felosztását az érdekelt felek között, beleértve a vállalat vezetőit és munkásait, valamint a lakosságot.

A negyedik vád, hogy a „sokkterápia” megrendíti a politikai stabilitást. Épp ellenkezőleg: a sokkterápiát alkalmazó országok, köztük Csehország, Lengyelország és Szlovénia voltak az első olyan államok a térségben, ahol nemzeti egyetértés alakult ki a gazdaságirányítás és a reform elveiről. Ezekről az elvektől akkor sem tértek el, ha a választások után új kormány került hatalomra (például Lengyelországban és Szlovéniában). A politikai bizonytalanság éppen azokban az országokban volt a legnagyobb, sőt még a szuverenitással kapcsolatos nemzeti egyetértést is kikezdte, ahol a kezdő lépéseket sem sikerült megtenni a pénzügyi stabilizáció felé (például Ukrajnában és Fehéroroszországban).

OROSZORSZÁG POLITIKAI INSTABILITÁSA ALIGHA ÍRTHATÓ a „sokkterápia” számlájára, mivel az 1992-es és 1993-as politikai zűrzavar megakadályozta a sokkterápia lényegét jelentő fontos stabilizációs döntések meghozatalát. Oroszország még mindig a szovjet kommunizmus összeomlásának forradalmi következményeivel van elfoglalva.

Bár a sokterápia kínálja a stabil és demokratikus átalakulás legjobb esélyét a posztkommunista országok számára, egyáltalán nem biztos, hogy ezt az esélyt sikerül kihasználni. A lakosság körében az átmeneti időszak súlyos megrázkódtatásokkal jár, ami nyugtalanságot kelthet, politikai reakciókat válthat ki, és utat engedhet a demagógiának, a populizmusnak és a társadalmi elégedetlenségnek. Sok országban a gazdasági reformok csak csekély politikai támogatást élveznek, és ez így is lesz mindaddig, amíg a gazdaság teljesítménye kézzelfoghatóan nem javul. A különösen sebezhető csoportoknak nyújtott rendkívüli társadalmi segítség fontos politikai és gazdasági szerepet játszhat az alkalmazkodás első szakaszában.

A komoly társadalmi nyugtalanság egyik jele, hogy a választásokon jelentős sikereket értek el a régi rendszerben gyökerező politikai pártok. A korábbi kommunista pártokból alakult „demokratikus baloldali” pártok mindenütt jól szerepeltek, beleértve Magyarországot, Litvániát, Lengyelországot, Szlovéniát, Oroszországot, Ukrajnát és legutóbb a volt NDK területén fekvő német tartományokat. Ezek a sikerek olyan országokban következtek be, ahol egymástól igen eltérő reformprogramokat hajtanak végre: Lengyelország sokterápiát alkalmaz, Magyarország mérsékeltébb ütemben hajtja végre reformjait, míg Ukrajna alig-alig halad előre. De mit is jelenthetnek ezek a választási sikerek?

Eddig a kommunista utópártok győzelmei nem változtatták meg alapvetően a reformok menetét. Litvánia, Lengyelország, Oroszország és Szlovénia balközép pártjai támogatják, sőt gyorsítani akarják a stabilizációt és a privatizációt. A politikai kockázat tehát a szokásos, Nyugaton is ismert formában jelentkezik: éles harc és licitálás kezdődik a társadalmi juttatásokért, s mindez olyan társadalmakban, melyek költségvetése már így is a végsőkig feszített. Más szóval, a posztkommunista demokráciák gyorsan és észrevétlenül beleesnek a nyugat-európai államokban jól ismert pénzügyi politika csapdájába. Kelet-Európában nem az a veszély, hogy visszatérnek a kommunista ideológiához vagy gyakorlathoz, hanem az, hogy aláássák a reform kezdeti éveiben nagy nehézségek árán elért, törékeny pénzügyi egyensúlyt.

IV. A TÖRTÉNELEM MÉG NEM ÉRT VÉGET

BÁR A POSZTKOMMUNISTA KORMÁNYOKAT számos gazdasági tényező készíti arra, hogy radikális, piacorientált reformokat hajtsanak végre, egyáltalán nem biztos, hogy ez sikerül is nekik. A gazdasági átalakulás több tucat országában a reformfolyamat oly nagy dráma, hogy hatalmas politikai feszültségeket gerjeszt az államcsőd, a működésképtelen gazdasági rendszer és a szerkezeti aránytalanságok örökségével küszködő társadalmakban. Más dolog az, ha egy elméleti szakember vagy reformközgazdász kidolgozza a rendszer megfelelő működésének feltételeit, és más az, hogy a politi-

kai vezetők miként tudnak úrrá lenni a reform kezdeti éveit jellemző felforduláson.

Máshol már megpróbáltam kifejtetni a súlyos gazdasági válsághelyzetek kockázatainak két nagy csoportját. Az első: a csődbe ment kormányzat számára hallatlan nehézségeket okoz a közszolgáltatások megfelelő színvonalának fenntartása, s így veszélybe kerül a társadalmi stabilitás. A kormányzat gyengesége zavarokat okoz a gazdasági és politikai élet normális folyamataiban, ami viszont tovább gyengíti az államot. Az államcsőd és a társadalmi bizonytalanság ördögi körében növekszik az infláció, az emberek meg akarják szabadulni a nemzeti valutától, egyre több az adócsaló, nem tartják be a törvényeket, sőt még a központi kormány és a helyi hatóságok között is megszakadhatnak a kapcsolatok.

A kockázatok második csoportja a folyamatban levő gazdasági reformok megbénulásával vagy visszafordításával kapcsolatos. Erre akkor kerülhet sor, ha a lakosság vagy a politikai vezetés elveszti a türelmét, vagy sikerrel jár azoknak az érdekcsoportoknak a taktikája, amelyeket súlyosan érintene a reformok sikeres megvalósítása.

A súlyos gazdasági válságban levő országok (elsősorban a magas inflációval küszködő államok) egyik legmeglepőbb közös vonása, hogy mind a lakosság, mind a politikai elit rendkívül pesszimista. Az 1947-es Németországban, az 1989-es Lengyelországban és az 1992-es Oroszországban közhelyszámba ment a feltételezés, hogy a gazdasági válság szükségképpen tömeges éhínséghez, sőt polgárháborúhoz vezet.

MINDEZ AZÉRT FONTOS, hogy megmagyarázzuk, milyen kulcsfontosságú szerepet játszhat a nemzetközi közösség a posztkommunista államokban folyamatban levő törékeny reformok sikerének előmozdítása érdekében. Ahogy azt máshol részletesebben is kifejtettük, bármilyen formát ölt is a nemzetközi segítség (például a Marshall-tervhez hasonló pénzügyi segély, vagy az Oroszország és az Európai Unió nemrég megkötött partnerségi megállapodásában meghatározott intézményi támogatás), a legfontosabb cél a reformfolyamatok elősegítése, és hogy elegendő időt biztosítson a reformoknak hatásuk kifejtéséhez, s ezzel elnyerjék a nyugtalan lakosság széles körű támogatását. A pénzügyi segély még akkor sem tudná néhány éven belül érezhetően megemelni a lakosság életszínvonalát, ha a Marshall-terv méreteit ölténé. Az igazi segítség az, ha időt adunk, hogy a gazdasági szerkezetváltás sokkal fontosabb folyamata végbemelessen.

A nyugati erőfeszítések azonban nem olyan bátrak és előrelátóak, mint amit a posztkommunista nemzetekkel szemben támasztott hatalmas kihívások igényelnek, és nincsenek összhangban azzal az óriási téttel sem, amit e nemzetek sikeres és békés demokratikus átalakulása az egész világ számára jelent. Egy bátor és előrelátó Európai Unió jól szolgálná a saját hosszú távú érdekeit, ha pontosan meghatározná a kelet-európai posztkommunista nemzetek felvételének menetrendjét. Hasonlóképpen a nyugati világnak fel kellene is-

mernie, milyen hatalmas előnyökkel járna, ha évenként 10-15 milliárd dollárnyi költségvetési támogatással elősegítené, hogy Oroszország törekeny demokratikus kormányzata átjusson az államcsőd és a gazdasági reform aknamezején.

A NYUGAT NEM BIZTOSÍTHATJA a liberális demokrácia diadalát a politikai és gazdasági átalakulással próbálkozó országokban. De azt sem engedheti meg magának, hogy kívülállóként szemlélje ezeket a folyamatokat, mint valami izgalmas, bár kockázatos sportot. Abban ugyan nem bízhatunk, hogy a történelem véget ér, ahhoz azonban remélhetőleg hozzájárulhatunk, hogy eszményeinkkel összhangban alakuljon.

JEFFREY SACHS

VASZARY JÁNOS: BUKOVINAI SEBESŰLTEK A BORGÓ-SZOROSON ÁT

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS GRAY ÉS SACHS VITÁJA KAPCSÁN

ASZOVJET BIRODALOM BUKÁSA UTÁN a volt szocialista országok szinte kivétel nélkül mind a piacgazdaság kiépítését tűzték ki célul. Öt év elteltével már felgyülemlett annyi tapasztalat, hogy elég megbízható szinten értékelhető ez a történelmi léptékű transzformáció. Az értékelés alapkérdései a következők:

1. Lehet-e egyáltalán ilyen átmenet az állami tulajdonú, központi irányítású szocializmusból a magántulajdonon alapuló piacgazdaságba? (Népszerűbben kifejezve: a halászléből vissza lehet-e állítani az akvárium halat?)
2. Ha az előző kérdésre igenlő a válasz, akkor a piacgazdaság milyen konkrét (angolszász, skandináv, távol-keleti) modelljét válasszák a volt szocialista országok?
3. Vajon döntő jelentőségű-e a választott piacgazdasági modell és az ebből következő konkrét transzformációs ütemezés a sikeresség szempontjából?

Ezekre a kérdésekre próbált választ adni JOHN GRAY, bevallottan a szociális piacgazdaság szemszögéből. Véleménye szerint, a volt szocialista országok rendszerváltással kapcsolatos nehézségei alapvetően a hibás modellválasztásból, az angolszász-liberális modell választásából és az erőltetett ütemű, gyorsított átmenetből, az ún. sokkterápiából következnek. A sokkterápia atyjaként számontartott JEFFREY SACHS, természetesen, nem ért egyet ezzel az állásponttal és amellet érvel, hogy éppen azokban az országokban történt sikeres gazdasági rendszerváltás, ahol gyorsan és következetesen alkalmazták a piacgazdasági rendszer logikáját, még akkor is, ha ez átmeneti nehézségeket okozott.

A két fél álláspontja tehát meglehetősen távol áll egymástól, s nem könnyű igazságot tenni közöttük, mert ellenőrzött kísérleteket nem lehet végezni. Soha nem tudjuk meg, hogy pl. vajon Lengyelország helyzete ma jobb, vagy rosszabb lenne, ha a szociális piacgazdaságot és a fokozatos átmenetet választotta volna a sokkterápia helyett. Nem tudjuk tehát az egyértelmű választ, hogy melyik modell, vagy transzformációs ütemezés jobb. Ráadásul már öt év eltelt. Tehát meglehetősen elkéstünk volna a válasszal, mert valamerre már mindenki elindult. Mégis érdemes figyelmesen tanulmányozni ezt a két cikket, mert egyfelől nem lezárt még az átmenet, korrekciókra

mindig van lehetőség: ez a „*learning by doing*”-elv érvényesítése, másfelől pedig nem az a valódi kérdés, hogy melyik modell jó általában, hanem hogy egy adott gazdasági és társadalmi konstellációban milyen eszközök használhatók a legeredményesebben a piaci rendszerre való átállás vonatkozásában. Ebből az aspektusból mindkét szerzőnél igen sok megfontolásra érdemes javaslat található.

Az átmenet talán legizgalmasabb momentumának ígérkezett a modellválasztás. A vátesz-szerepben már korábban is gyakorta tetszelgő értelmiség számára ez csodálatos, új kihívást jelentett. Nem tartott azonban hosszú ideig a szabad asszociációk időszaka, mert hamar kiderült: az évszázados lemaradás, hibás beidegződések, átkos örökség és a mindennapok szorításában igen szűkre zsugorodott a választás lehetősége. Illúzió azt gondolni, hogy a közép- és kelet-európai országok képesek gyorsan adaptálni azt az angolszász modellt, amely egészen más történelmi hagyományokon és társadalmi berendezkedésen, szerves módon alakult ki. Gray-nek minden bizonytalansággal igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi-gazdasági alapok és hagyományok korlátozó szerepe igen erős, és nem várható el a volt szocialista országoktól, hogy most gyorsan bevezessék a liberális modellt. Szerinte éppen a korlátok és a hagyományok miatt sokkal inkább a szociális piacgazdaság adaptálására van esély, amely jelentős teret enged a történelmi-társadalmi tradícióknak is. Sachsnek viszont abban van igaza, hogy e tekintetben nem lehet homogén egységként kezelni a volt szocialista országokat. Azok az országok, amelyek kultúrájukban és társadalom-szerveződései elveikben soha nem szakadtak el teljesen Nyugat-Európától, sokkal nagyobb eséllyel foghattak a rendszerváltásnak, mint azok, ahol az európai értékek soha nem tudtak gyökeret verni.

SACHS ÁLLÁSPONTJA ANNYIBAN FOGADHATÓ EL a társadalmi-kulturális hagyományok és adaptáció vonatkozásában, hogy bizonyos intézmények — pl. a gazdasági jogrend, vagy az alkotmány — könnyen átvehetők és gyorsan alkalmazhatók. Az ilyen típusú alkalmazkodási folyamatokat meg is kell indítani már az átmenet elején. Viszont kétségtelen, hogy az intézmények átvétele szükséges ugyan, de korántsem elégséges, ahogy erre Gray is utal. Kérdéses ugyanis, hogyan működnek az adaptált intézmények a befogadó társadalmi közegben. Ha a fogadó oldalon nem alakultak ki megfelelő értékek, attitűdök, magatartásminták, akkor nagy az esély a hibás működésre. A piaci intézmények bevezetésétől például mindenki a magas színvonalú termékek, a megbízható szolgáltatások terjedését és a szerződési fegyelem erősödését várta. Ezzel szemben azonban még a viszonylag fejlettebb országokban is csak egy akadozva működő, „slendrián” piacgazdaság alakult ki, nem is beszélve az elmaradottabb keleti területekről, ahol a — marxisták által a korábbi évtizedekben elrettentésként kiagyalt — rablókapitalizmus kelt életre.

A két szerző karakteresen eltérő álláspontja miatt nem kerülhető meg a sokkterápia *versus* fokozatos átmenet problémakörének érintése. Nem kerülhető meg, jóllehet öt év távlatából már teljesen

világos, hogy ez egyáltalán nem vált a sikeres átmenet meghatározó elemévé. Olyannyira igaz, hogy még maga J. Sachs sem tudja ebből a szempontból egyértelműen besorolni az egyes országokat. Csehországot gyakran a sokkterápiát alkalmazók között említi, de ehhez sohasem sorol fel konkrét indokokat. Magyarországot viszont előszeretettel elfelejt besorolni, nyilván azért, mert a korábbi ANTALL-kormány egyértelmű nyilatkozatai miatt a sokkterápiával nem jellemezhetette, a fokozatos átmenet-végrehajtók (általa negatívan értékelt) csoportjába pedig nem illett bele. Ez utóbbiba — Sachs szerint — csak azok az országok tartoznak, amelyek nem kötelezték el magukat egyértelműen a piacgazdasági átmenet megvalósítása mellett.

AFŐ KÉRDÉS NYILVÁN AZ, hogy az egyes országok valóban akarják-e a piacgazdaságot és az Európához csatlakozást. Ha igen, akkor bizonyos transzformációs lépéseket meg kell tenniük, előbb vagy utóbb, időben koncentráltan, vagy ráérősen. Az eredmények szempontjából szinte mindegy, hogy időben elosztva mindez hogyan történik. A fokozatos bevezetésnél is lesz olyan kritikus pont, amikor az intézkedések egymást erősítve sokkhatásként jelentkeznek. Jó példa erre Lengyelország és Magyarország összehasonlítása. A lengyelek tudatosan alkalmazták sokkterápiát, és ennek hatására csökkent náluk lényegesen a nemzeti termelés. Nálunk a fokozatos átmenet jegyében kerültek bevezetésre az új rendszer elemei, de amikor egyszerre kezdett működni az új számviteli-, pénzügyi- és csőd törvény, akkor ez épp olyan negatív következményekkel járt, mint a lengyel sokkterápia.

A lényeges mozzanat nem a rendszerváltoztató és stabilizációs intézkedések időbeli ütemezése, hanem az, hogy az adott ország mennyire volt elmaradott a gazdasági rendszerváltás indulásakor. Minél nagyobb az adott ország hátránya, annál nagyobb termelés- és foglalkoztatás-visszaesést, válságot és társadalmi feszültséget kellett elszenvednie az átmenet során. Nyilván azért, mert az elmaradott ország gazdasági szerkezete sokkal távolabb esik a kívánatos, korszerű szerkezettől, és mert a viszonylag fejlettebb országban sokkal nagyobb az alkalmazkodási affinitás, a társadalmi értékek és beállítódások sokkal jobban megfelelnek a piacgazdasági igényeknek.

MELLÁR TAMÁS

NAGY ISTVÁN: DOHÁNYZÓ KATONA

N.N. HADIFOGOLY VISSZAEMLEKEZÉSEI

ÚGY HOZTA A SORS, hogy 1985-ben négerben szerkesztettem a Négy Évszakot, ABODY BÉLA helyetteseként. A lap átalakításához Béla áldását adta e szavakkal: inkább a tengerbe fulladjunk, mint egy pöcegödörbe. Akinek módja van rá, megnézheti ezt a fura kis lapocskát, '85 januárjától szeptemberig, amikor is elcsaptak.

A nyugdíjasoknak szánt folyóiratocska vezető rovata a MÉSZÖLY MIKLÓS ötletéből eredt Magántörténelem sorozat volt. Abody a szerkesztésben csupán két okból szólt bele: barátainak, leginkább hitelezőinek írásait köteles voltam közölni, továbbá az első világháborús emlékiratokat nem engedte leadni. Miért, miért nem, titok. Különben az írásokat el sem olvasta. Még azt sem, ami miatt elcsaptak: egy '50-es években kitelepített asszony azt találta írni, hogy „a tehenet, meg a lovat csak akkor kaptuk vissza, amikor az a fóradalom vót.”

Summa summarum, N. N. katona emlékirata nálam maradt közöletlenül. Szerzőjét akkor még ismertük, de a kézirat hányattatásai során a fedőlap a szerző nevével és címével együtt elveszett. A közvetítő, aki az akkor már rég halott katona iratát hozta, szintén nem emlékszik a forrásra. A szövegből annyi derül ki, hogy erdélyi volt. Örömmel vennénk, ha olvasóink közt akadna valaki, aki segítene kideríteni, ki lehetett a Szibériát járt magyar katona.

CZAKÓ GÁBOR

1914. szeptember 2-án értünk Bavaruskóra. Bámultuk elsőben az állomást lerombolva és lepörkölvé, mert már egyszer orosz kézen volt. Letáboroztunk az állomás mellett. Sátrakat csináltunk, szalmát szereztünk, úgy, hogy jutott egy ember alá egy marokkal. Megvolt sovány vacsoránk, és lefeküdtünk, de aludni nem bírtunk. Gondolkoztunk, mi lesz velünk, Istenem, mire virradunk? Az ágyúk nem messze puffogtak tőlünk. 3-án, felvirradva, sátrainkat széjjelszedtük, felszereltünk és elhagytuk a várost, de nem messze a várostól szétosztottak rajvonalba, csináltunk lőállásokat és vártuk a további parancsot. Megvolt az ebéd és kaptuk a parancsot, hogy az állomás mellett kell lőállást foglalni. Odaérve a pálya mellett hosszában elhelyezkedni. 4-én felvirradtunk, újra jött a parancs, el kellett helyünket hagyni, felvonultattak, és ismét a város jobb oldalán húzódtunk fel rajvonalba, ott voltunk egész nap, néztük, hogy puffog szét az a gyilkos ágyúlövedék. 5-én délután két órakor bejöttünk Ruskára és

esett az eső, de fődél alá nem, csak az ég alatt álltunk, készenlétben. Hozták az orosz foglyokat, bámultuk őket és beesteledett. Ott hevertünk, mint a juhok, szerelvényünk fejünk alatt. 6-án virradóra ismét ki kellett Ruska határaiba menni és rajvonalba állást foglalni, lőárkokat csinálni. Délután parancs jött, hogy támadás várható. Figyeltünk, Jézus légy velünk, elkezdett az eső esni és esett egész éjjel, de fődözékünkben kibújni nem volt szabad. Alánk jött a víz, nem jött ellenségünk. 7-ére virradtunk, délelőtt 8 órakor jött a parancs, hogy az állomás előtt levő fenyvest kell megszállni.

DÉLUTÁN 2 ÓRA. ELINDULTUNK A JÉZUS NEVÉBEN, rajvonalba fejlődve, be az erdőbe. Tiszturaink vezettek, de dicséret nem volt vezetésükbe', az erdő közepén vagyunk, puffog a röplőgép felettünk, a srapner (sic) a hátunk mögé, eleibünk, szaladtunk szét, mint a csirkék, jöttek egymás után, de a főhadnagy revolvért rántott, hogy aki elszalad, lelövi, csak előre, de a repesz csak úgy nyírta a fenyőgallyakat a fejünk felett. Egy vízimalom van az erdő közepén jobbra tőlünk, és a harmadik századnak a hídon kellett átmennie. Közéjük esett 2 srapner és hatan megsebesültek közülük. Egy szakaszvezetőnek a karját szakította, a többi könnyebben sebesült, de áruháza történt. Elárultak, mert sok volt az áruló. És a vízimalomhoz telefon volt vezetve az oroszoktól. A molnárt felakasztották. Három orosz tiszt a malomba rejtőzött. Megtalálták és főbe lőtték őket. Jött a srapner, úgy hogy meghátráltunk. Az volt a rettenetes. A rémült meg ijedt arcok! Leírhatatlan. Vissza kiértünk az erdőből, egymásra tekintgettünk. Beesteledett, bementünk a városba és készenlétben vártuk a további parancsot, de akkor hagytak bennünket nyugodtan. Felvirradtunk 8-án, Kisasszony Napján, az ezredes kapta a parancsot, ugyanabba az erdőbe benyomulni. Elindultunk, már az erdőből ki lehetett látni. Megálltunk. Lőállásra osztottak bennünket és fődözéket kezdtünk csinálni: jön a röplő, de a föld roppant gyökeres volt és vizenyős, közben füttyögött a golyó, le-le buktunk. Készen a fődözék, de víz jött bele, de bizony lebújtunk, félve az orosz golyótól. Egyszer vezényelt az ezredes: balszárny előre! Én középen voltam a 3. szakaszban, de miránk is sor került, mi is előre szaladtunk, lehasaltunk fődözékbe, én egy bokor mögül kezdtem lövöldözni ellenségemre, de nem sok lövésem volt, elmásztam onnan, kiabál parancsnokunk: előre! Akkor az erdőből kifutottunk egy kis domb mögé, elhelyezkedtünk, fődözéket csináltunk. Kinek lapát nem volt, kezivel, oldalfegyverrel kapart olyan lyukat, hogy legalább a fejit eldughassa. Közben jött a golyó. Füttyögött jobbról-balról, lelapultunk, mint a nyulak, de fel kellett dugni fejünket, és löni az oroszokat. Közben gépfegyver, ágyú elkezdett dolgozni, mienk is, övéké is. Uram Istenem ne hagyj el! Észrevettük, féljobbra tőlünk háromszáz lépésre volt a gépfegyverjök egy fára felállítva. A hadnagy mellettem dolgozott és mondjuk neki, a fáról jön ránk a golyózápör.

Rögtön lődöztük hárman. Az orosz bukott le a fáról és arról az oldalról megszűnt a gépfegyver pattogása. Tüzelünk tovább. Nyolcszáz lépésre volt az irányzék a fegyveren beállítva. Jobbról

tüzeltek ránk irgalmatlanul, néha-néha láttuk őket felbukkanni fődözékjükből, de ágyuink nagyon jól dolgozva kiverték őket árkaikból. Bújtak ki, szaladtak, de nem messzire szaladtak, buktak fel, mert háromszáz lépésre voltak tőlünk, biztos lövésünk volt. Ezeket fődözékjükből kizavarva erősebb támadást kaptunk jobbról, gépfegyverrel egybekötve. Rajvonalunk megerősítve hátulról a rezerv századtól. Erősen tüzeltünk rájuk, de Nagy Jóisten, balról is támadnak. Egy nagy domb volt jó távol előttünk, egyszer látjuk, ott is nyomulnak fel az oroszok befelé. Egyszer jobbra tekintek: egy bajtárs. Annak orrán, száján ömlött a vér, de nem tudta a Jézus szót sem kimondani. Levettem a szemem róla, szegényről, tüzelünk tovább. Pár perc múlva balra egy szakaszvezetőt kötöztek, mellin kapott két golyót. Mászott be szegény az erdőbe. Füttyült füleim mellett az orosz golyó. A homokba húzódtam, mikor szűnt egy kicsit, feldugtam fejemet, célom volt, lőttem. Közben az ágyúnk — előlről jöttek oroszok nagy sokaságban — közbük eresztette golyóit, csak úgy dültek rakásra. A hadnagy mellettem „jobbszárny tüzet szüntess!”-t vezényelt, tüzet szüntess, de csak tüzelnek tovább, ő is tovább tüzel, egyszer elkiáltja magát: „fiúk meglőttek, kössetek be”. Ránézek, a nyakán keresztül ment a golyó. Bekötözték, elbúcsúzott, mászott be az erdőbe. Megvagyunk. Jobbról és előlről, sőt még balról is a puskaropogás, az ágyúk durrogtak, már halott is volt mellettem, mert még hátulról a magunk csapatja is ránk lőtt. Sok halál és vérontás a magyar vérből, úgy duplán az orosz vérből. Láttuk, hogy képtelenek vagyunk őket feltartani, mert csak 3 zászlóalj volt tőlünk és az orosz komák több ezredből nyomultak előre, tehát keresztűzbe’ vagyunk, parancsnokunk nem volt, ki valami tanácsot vagy vezényszót adott volna. Láttuk, embereink futnak vissza az erdőbe, mire körülnézek, a mi szakaszunk volt rajvonalban a szabadban egyedül. Fiúk, mi is menekülünk. Felugrunk és a többi után hasonlóképpen cselekedve futottunk lélekszakadva tüskén, bokron, mocsáron. Akkor jött még a valódi golyózápor utánunk.

AZ ERDŐBEN OTT LÁTTAM PÁR VÉRZŐ BAJTÁRSAM, de nem segíthettünk rajtok. Mind a maga bőrit féltette rohanva tovább. Megláttuk a századosunkat, ő futott, elő nem jött a rajvonalban sem velünk, és ő futott elől. Ideggörcsöket kapott és ő mégis elől futott. Menekülünk. Egyszer az ezredes Abejert látjuk, halljuk. Vezényel: állj! A srápnerek jöttek utánunk. Parancsának eleget téve megállunk fedezéket csinálni, mert fel kell őket tartani, de nem nagy kedvünk volt megállni. Azért parancs, cselekedni kell. Alig fogtunk munkához, azt láttuk, hogy rohan a tüzérségünk is vissza, ezt meglátja a parancsnokunk, elengedett minket. Megvakarva füle tövét, mondja: ilyen katonákkal nem lehet létezni, inkább főbe lövi magát. Futunk tovább, kimerülésig, egyszer meglátjuk Romaruskát. Meglassítottuk szaladásunkat. Kiértünk az erdőből, megállunk, várjuk a tiszturainkat, de a századosunknak nyoma veszett, meg sem állt az állomásig, vagy egyenest Pestre szaladt, úgy megijedt. Sem hadnagyunk, sem százados. Egy hadapródunk és egy százados jött elő

későn. Az erdőből kezdődött századonként a sorakozó. Megszámláltuk. A mi századunk 262 emberéből 106-an maradtunk és a többiek is hasonlóan 160-120. Így megritkultak, szóval egy zászlóaljat képezett a fél ezred. Elindultunk. Az állomásnál nem láttunk semmit, kihalt volt minden. Délután 5 óra. Beérünk a városba, az is kihalt. Hol van az a rém sok szekér, az a sok orosz zsidó? Senki, az üzletek bezárva. Az oskola emeletén kitűzve a vörös zászló. Megyünk. Az ezredes úr búsan vezet. A város közepén vagyunk, egyszer jobbra tőlünk 80 lépésre ekszplodál egy gránát. Rettentő látvány. Az ezredes mondja, ne féljeteK, alig mondja ki, jött a másik, rettentő füstoszlopot képezve felcsapott, de mire a harmadik jött, akkorra az ezredes úr lova is megugrott és mi is szétszaladtunk, mint a csibék, balra a rétre. Ott térdig érő mocsárba szaladtunk. Oly pánik volt, borzasztó, mikor ismét a városban, nem találtuk a csapatunkat a nagy sötétségben. Száraz Gyula és Abázi maradtunk, hárman. Fél 12 éjjel, addig kerestük őket, persze sehol senki, kimentek a városból és mi bent maradtunk. Lefeküdtünk, de hol egyik helyre, hol másikra zavartak. Az ágyúgolyók bombázták egész éjjel a várost, már égett egy pár épület, kezdett virradni. 9-én ott széjjelnéztünk élelem után. Sikerült találni egy fél láda cvibakot, megpakoltuk kenyérzsákunkat. Éhesek voltunk, előtte nap nem volt semmi ételünk. Bemegyünk egy trafik udvarba és feltörve a zárt lakatot megszedtük magunkat szivarral. Hamarosan egész csapat jött utánunk, de nekünk már volt bőven, jusson a többinek is, úgyis orosz kézre jutott volna. Megyünk mi hárman, hol találjuk meg csapatunkat?

KÉRDEZŐSKÖDTÜNK. Tréneket, sebesülteket, más csapatokat értünk, csak a mienk tűnt el. Egész nap a cvibakot rágtuk. Beesteledett, kerestünk egy szalmával tömött csúrt és lepihentünk. Fáradtak voltunk. 10-én 7 órakor elindultunk. Éhesek voltunk, dél felé krumplit főztünk és jóízűen elfogyasztva tovább mentünk, de az összes katonaság csak nyomult és hátrált visszafele. Beesteledett, beértünk egy faluba, ott kértünk a házaknál valamit, de nem kaptunk, s krumplit főztünk és egy csúrt újra megszálltunk.

Reggel, 11-én 6 óra. Elindultunk, beértünk falukba újra, próbát tettünk, kéregettünk házaknál. Sikerült egy-egy bögre tejet kapnunk, de cvibakunk nem volt, úgy ittuk meg. Kenyérnek színét se láttuk. Találtunk káposztát, torzsát ettünk, és sárgarépát. Répa és torzsa. Újra faluba értünk, de nem sikerült semmit kapni, mert menekültek ők is. Ránk esteledett, az éhség elővett bennünket, krumplit főztünk és lefeküdtünk. 12-én elindulva kérdeztünk tiszt urakat, és adtak útbaigazítást. 13-án meg is találtuk csapatunkat Psemizli (Przemysl – a szerk.) városban. A déli órákban kaptunk menázsit és elindultunk, de kenyeret nem láttak ők sem. Mentünk este 10 óráig, ott lefeküdtünk, bornyút a fejünk alá. 3 órakor, 14-én elindultunk, mentünk, de éhesek voltunk. Útközben torzsát, sárgarépát evett velünk a hadnagy is, de ő neki volt más is, de evett, csak hogy mi lássuk, hogy ő is torzsával él, biztatva bennünket, csak kitartás fiúk, ebbe és ebbe a városba elérünk, ott lesz étel is, ital is. Harminc kilo-

méert mentünk, ránk jött az est, vártunk, lesz pihenő. 12 órakor állapotunk meg, lehajtottuk fejünket, ébredj! 15-én 4 órakor odaért egy mozgó konyha. Kaptunk feketekávét, azzal elindultunk. Jarosláv felé volt az irány, hogy ott foglalunk állást, de akkorra más ezred szállta meg a várost. El voltunk fáradva és ázva, egész nap esett az eső. Elhatároztuk kollegáimmal, hogy talán nem megyünk Jaroslávba, meghálunk, mert enni ott sem kaptunk. De sikerült 30 krajcárért vennünk egy katonakenyeret és kaptunk szállást egy magtárházban. Szalmát hozatott a zsidó és este csinált jó teát, de rum nem volt benne és nem kaptunk, mert menekülőben volt a város. Megettük a kenyerünket, teánkat és levetkőztünk, mert már 6 nap óta nem volt se cipőnk, se nadrágunk levette és jól esett komót pihenni. 16-án felébredve ismét kaptunk teát a zsidó komától. Biztatuk újra, hogy nem jönnek be az oroszok. Félt nagyon.

Elindultunk. 9 óra. Mit csináljunk? Szerettünk volna városba menni, sikerült is. Azt mondták, Kanzugára ment az ezredünk. Felülünk a vagonba, kit látunk? Göfler szakaszvezetőt, Tábori őrvezetőt. No jó, öten vagyunk.

ALÖVÉSZÁROK ELŐTT KÖZVETLENÜL EGY SZÁNTÓFÖLD VOLT, a végén pedig egy út vezetett az erdőn át. Megfigyeltük, hogy azon az úton fogyhatatlanul vonulnak vissza az oroszok. Lőttük őket, de ránk sem hederítettek, mintha nem ért volna odáig a puszkagolyó. Oldalról meg minket lőttek géppuskával, csak úgy porzott a lövészárók teteje. Aztán az ágyúk is megszólaltak, a 30,5-ösök. Rettentes zajt csaptak és a mögöttünk lévő házat teljesen szétvetették. Szerencsére időben hasra vágódtunk és azt is tudtuk, hogy a szánkat ki kell tátani, mert különben könnyen megrepedhet a dobhártya. A zászlósunk fel sem tudott ülni, úgy kucorgott. Egyszer csak megszólított engem, menjek át a jobb oldali lövészárókba, mert itt sok az altiszt, túloldalt viszont nincsen. Azt találtam mondani, hogy az este beálltával majd teljesítem a parancsát. Erre rám kiáltott: azonnal menjek, mert hadbírótság elé állít.

Átfutott az agyamon, hogy még ki is végeztet, vagy talán ő lesz a hóhér is. Ekkor kerültem először halálos veszedelmbe. Kiszámítottam az eshetőségeket: a golyózáporban meglőhetnek. Vagy sebesült, vagy hősi halott leszek. De nem volt mit tenni: a lövészárók tetejére másztam és végigmentem a kijelölt helyen, beugrottam a másik lövészárókba. Semmi bajom nem történt, pedig elég sok golyó kerülgetett.

Ekkor már november vége felé járt, a lövészárók nedves, sáros volt. Arra már nem is emlékszem, hogyan és mikor aludtunk. Annyi biztos, hogy sem mosdási, sem egyéb intézni való alkalmatossági hely nem volt. A konzerves dobozokat használtuk bilinek, de használat után kiürítve megtartottuk, mert nem kaptunk annyi konzervet, hogy eldobálhattuk volna a használt dobozokat.

1914. november 25-én egy tizedes az ezredparancsnokságtól azzal állt elő, hogy délután öt órakor általános szuronyrohamra kell felkészülnünk. Erre azonban nem került sor, mert háromkor az oro-

szok rohamoztak meg bennünket. Hátunk mögül tódultak elő valami órási emberek és egyre a *szkorij* szót ismételték. Intettek, hogy tegyük le a fegyvert és vonuljunk az erdőbe. Ott egy orosz tiszt sorakoztatott, motoztatott, majd számlálás után egy lovas kozák és több szuronyos gyalogos kíséretében elindítottak a front mögé. Senki sem volt képes megszólalni, kérdezni vagy mondani valamit. A kozák felültette a lovára a zászlósunkat és őt másfelé szállították. Nem is láttuk többé soha. Bennünket nagyon gyengén láttak el. Valami híg levest kaptunk alig egy kis kenyérrel. Istállókban háltunk. Kilenc napig gyalogoltunk, aztán vonatra kerültünk. Más irányból is egyre gyűlt a sok hadifogoly. Az ezredünk magyar és szász fiúkból állott, de volt köztünk egy pár zsidó. Bevagoníroztak, úgy mint Mezőlaborban, de már manlicherek, töltények és derékszíjak nélkül. Sőt, ki mit tudott nélkülözni a holmijából, azt eladta, elcserélte egy falat kenyérért, pogácsáért. A vagonba minden nap beadtak egy-egy vödör meleg levest és teát, fejenként három cukorral. A kenyér szinte ehetetlen volt. Annyira legyengültem, hogy még beszélni sem tudtam. A legnagyobb gondom a WC-hiány volt.

Csak a vagonok közt bujkálva intézhettük a szükségünket, de akkor is nógattak: *Szkorij! Szkorij!* November 26-tól december 31-ig voltunk úton, mire Kamszkba értünk. A vonatunk útközben per sze sokat állt, hiszen egyéb fontosabb szállítani való is akadt. Amikor ki kellett szállni, én az utolsók között meneteltem, nem bírtam az iramot. Egy kaszárnyában szállásoltak el, melyben a termekben fából ácsolt priccsek álltak. Az alsó priccs a földtől 50-60 cm magasan volt, és efölött egy másik, amelyre ráállva, a fejünk a mennyezetig ért. Mivel én az utolsók közt érkeztem, a priccseken már nem jutott hely. Köpenyben az ablakpárkányra ültem, mert „bajtársaink” nem engedték meg a hely nélkül maradotaknak, hogy leüljenek a priccsek szélére. Félték a tetűktől, pedig mindenkinek volt belőle elég. Az első éjjelt az ablakpárkányon aludtam át, közben a köpenyem odafagyott az üveghöz.

PÁR NAP MŰLVA MEGHALT A FELSŐ PRICCSRÓL egy 63-as gyalogezredbeli katona. Minthogy én is 63-as ezredbeli voltam, követelőztem, hogy bajtársam helyét elfoglalhassam. Meg is történt. Végre én is le tudtam vetkezni zubbonyra, deszka volt a derék-aljunktól, arra tettük a köpenyünk felét, mert a másik felével kellett takarózni. Fejünk alatt összehajtván a zubbony, alatta a kenyérzsák, fejünk felett a szegen a csajka, zsebben a kanál.

Osztottak tábori lapokat is néha, amire csak németül lehetett írni és csak annyit, hogy hol vagyok és hogy vagyok. Természetesen „nagyon jól”. Erre a drága Gyula bátyám küldött nekem kilenc rubelt és pár kopeket, de csak rendre kaptam a kezemhez a pénzt. Így rendelkezett az orvos őrnagy.

Itt ki kell térjek az államok közötti huncut megállapodásra is, amit nem kötöttek a köznép orrára. Ezek szerint a hadifogságba esett tisztek havi 50 rubel ellátási pénzt kaptak. A legénységnek, a parasztnak nem járt egyéb, csak napi ellátás, aminek az összege 25

kopek volt. Tehát a tisztekről jól gondoskodtak, mert ugye úrfiak is kerülhettek fogságba. Ők tisztiszolgát is tarthattak, aki a legénységi barakkból járt át. A tiszti konyha is egészen más volt: ott dolgoztak a beszerzők, a szakácsok és a cukrászok is. Az orosz örök még a fehérszemélyek bejárását is megengedték a tisztek testi gyönyörűségének kielégítésére. Erre is tellett az 50 rubelből, hiszen egy csinovnyik fizetése, aki családot tartott el, 30 rubelnél kezdődött. Szibériában egy tehén ára 3-4 rubel, egy befogható ló ára pedig 20 rubel volt.

TÖRTÉNT, HOGY EGY ALFÖLDI EMBER azzal állított be a barakkunkba: ki tudna egy tiszt úrnak falábat csinálni? Senki sem felelt. „Megfizeti a hadnagy úr, most kapott postán pénzt Bécsből”. A végén én jelentkeztem. Kaptam engedélyt a szabad mozgásra a tábor területén. Egy orosz asztalosmester lakott a legkisebb épületben, tőle kértem fűrész, gyalut, vésőt és megcsináltam a falábat. Kosarába éppen beleillett a hadnagy combcsontja. Térdben lehetett merevíteni, de hajlítani is és bokában is hajlott. Így a hadnagy is jól járt, meg én is, mert finom tiszti konyhai kosztra kerültem és még valami csekély pénzt is kaptam. A helyzetem tehát lényegesen jobb lett. Volt a kaszárnyában egy üzlet, ahol olyan finomságokat lehetett kapni, mint vekni, pácolt császárhús, kaviár, sütemények és kvasz. Így a komisz kosztomat és a három kockacukromat a kolozsvári Balázs Antinak adtam. Szépen megerősödtem, de sajnos nem kellett több faláb, és így az aranyélet sem tartott sokáig.

1915 augusztusában vonatra szállítottak vagy ötszáz magyar és osztrák hadifoglyot és Krasznnojarszkba utaztunk. Egy orosz katonára még azzal biztatott, lehet, hogy békét kötöttek és hazakerülünk. Erről azonban szó sem volt. Krasznnojarszkban börtönbe kerültünk. Innen a Jeniszej folyóhoz vittek, ahol hajóra szálltunk. Másnap a hajó elindult velünk a folyón lefelé, Jeniszejszk város felé. A hajó azonban nem a városnál kötött ki, hanem a szemközti parton, ahol sehol egy ház vagy barakk. Másnap reggel aztán elosztottak bennünket százas csoportokba és fegyveres kísérellyel egy keskeny úton a nagy erdőbe mentünk. Milyen szép út lett volna ez más körülmények között! Ott álltak előttünk a fenséges cirbolyafenyők, melyről csendesen potyogtak a fűbe az érett tobozok. A túlevelű erdő gyanús illata terjengett. Egyszer csak egy fa koronájának sűrűjében egy görcsös aranyszínű faágon megláttam egy coboly keskeny pofácskáját. Óvatosan mozgatta a bajsztát, amely egyenes szálú és ritkás volt, mintha csak egy túlevelű csomó ragadt volna rá.

Az első stáció tizenhárom versztre esett a parttól. Ott egy fa boronaépület és egy kisebb boronaépület állt. A kisebb házban lakott az őr a családjával. Százan ott szálltak meg, mi tovább mentünk még tizenöt versztnyire. Ott éppen olyan két, boronából épült ház fogadott bennünket. Három fegyveres őr maradt velünk: két orosz és egy cseremis. Ők is deportáltak voltak valamikor. Barátságosak, de tartózkodóak voltak velünk. Minden reggel megszámláltak bennünket, hogy nem szökött-e meg valaki.

Még három, a miénkhez hasonló stáció volt tizenöt-tizenöt verszynyire, száz-száz hadifogoly részére. Pár nap múlva kaptunk egy orosz munkavezetőt. A föladat az lett volna, hogy a keskeny erdei út helyett egy 12 méter széleset építsünk, tehát az út mellől a fákat gyökeresen ki kellett irtani. Mindenkinék jutott ásó, fejsze vagy fűrész.

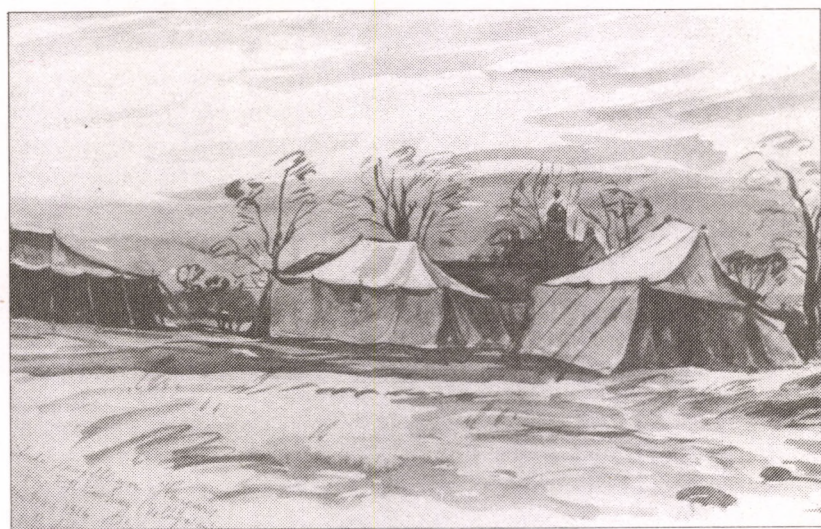
AMUNKA MENT VOLNA, HA JÓ ELLÁTÁST ADNAK. Reggelire tea és kenyér volt, délben valami leves, kis húscsókákkal és ehetetlen kása, este ismét kása. A legnagyobb baj az volt, hogy a két fontnyi kenyér is sületlen volt. Kezdtünk elégedetlenkedni, és nem vonultunk ki dolgozni. Erre a munkavezető kihívta a „főnököt”, egy 50-60 év körüli egyenruhás hivatalnokot, aki mérnök vagy technikus lehetett.

Érkezésekor egy asztalt állítottak föl a barakk elé és felsorkoztattak bennünket. Az asztalra kitette a hatlövetű revolverét és beszédbe kezdett. Az egészből csak a tót fiúk értettek valamit. A lényege az volt, hogy vegyük fel újra a munkát, és megígérte, hogy gondoskodik jobb ellátásról. A végén azt mondta, aki ezek után dolgozni akar, menjen a barakk felé. Lassan elindultak a fiúk, de mi tizenegyen nem mozdultunk. Az öt osztrák, Szekér Pista, a két alföldi fiú, két cigány és én. Erre a hivatalnok még a revolvert is mutogatta, de arra sem mozdultunk. Akkor odaparancsolt két őrt és bennünket még azon az estén útnak indítottak a város felé. A batyuinkat is az őrok hozták ki a barakkból, nem érintkezhetünk a többiekkel. Az osztrákok beteget jelentettek. A parton egy bárkába szálltunk be és óriás termetű evezős vitt át bennünket a folyón, a városi partra. A bárka a sekélyvizű part mentén megfeneklett és a térden felüli vízből az orosz csónakos az ölében vitt minket a partra. Ott várt már ránk egy ember, aki bennünket a szállásra kísért, az osztrákokat pedig elvitette a kórházba, velük sem találkoztunk többet. Hatan maradtunk. A következő héten az ellátásunkról magunk gondoskodtunk. Volt még innen-onnan egy kis pénzünk és a közeli boltból élelmet szereztünk be.

Tíz nap múlva a nagy „szónok”, aki a jobb ellátást ígérte, felkísértetett bennünket a hivatalába. Én lettem a tolmács, mert a többiek még annyit sem tudtak oroszul, mint én. Igyekeztem megmagyarázni, hogy mi hadifoglyok vagyunk, ha akarunk dolgozni, ha nem, hát nem. De így is, úgy is kijár nekünk a nemzetközi megállapodás alapján a napi 25 kopek, vagy az ellátás. Ellátásunk tíz napja nem volt, tehát a követelésünk 2,5 rubel. És azt azelőtt kell kifizetniük, mielőtt belépünk a fogolytáborba. Nagy nehezen megígérte. (folytatjuk)

RIPPL-RÓNAI JÓZSEF: KÖTÉSVÁLTÁS

PÓR BERTALAN: VOLHYNIA

MŰVÉSZEINK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM EGYIK ÚN. KISEGÍTŐ GYŰJTEMÉNYE művészettörténeti emlékeket őriz, a 17. századtól napjainkig. A több tízezer festményt, eredeti- és sokszorosított grafikát, plasztikát és szobrot tartalmazó műtárgy-együttes azért kapta a kisegítő jelzõt, mert darabjai ezideig csupán illusztrációs kellékként szolgáltak a hadtörténeti munkák és kiállítások számára. Az egyoldalú szemlélet és gyakorlat következménye, hogy az e művekben manifestálódó történelmi információk rejtve maradnak. Még azt is elhinnők, hogy „fegyverek közt hallgatnak a múzsák”. Nem szorul magyarázatra, hogy ez mennyire nem így van. A harc, a hadviselés — akár rituális, kozmikus vagy hatalmi — mindig témája volt a művészetnek és a művészeknek. Kétségtelen, hogy a festmény, rajz vagy szobor összetettebb, mint egy puska, gépfegyver, vagy harckocsi, sőt, mint gondolati forma, az írásos dokumentumoknál is bonyolultabb. Információ-gazdagsága éppen ebben rejlik. A művészet azt teszi hozzá a „realitás” dolgaihoz, ami azokat mozgásban tartja: az ember lelkeségét, s ezzel a valósághoz közelít. Mert az ember fizikailag, testével, lényével az önmaga által létrehozott „realitás-világban” él, de léte, lelkén keresztül a szellemvilághoz, a valósághoz köti. Az emberi cselekedetek és azok időbeliségének, a történelem megértéséhez akkor jutunk közelebb, ha a gondolatnak minden formai megjelenését azonos fontossággal kezeljük. A hadtörténészek közül néhányan ma már tudatában vannak ennek. Ahhoz, hogy az említett információkhoz a közönség, a művészet és a hadtörténet kutatói hozzájárulhassanak, a gyűjteményt fel kell tární, fel kell dolgozni és közzé kell tenni. Jelen tanulmány elsőként vállalkozik arra, hogy egy kutatás első eredményeiről beszámoljon. Tesszük ezt abban a reményben, hogy felhívhatjuk a figyelmet e gyűjtemény páratlan történeti (had-, művelődés- és művészettörténeti) értékeire, hogy adatai forrásul szolgálhassanak további kutatásokhoz.

A hadtörténet művészeti emlékegyüttesének darabszámra és kvalitásra is legrangosabb része az első nagy világgégés eseményeit örökíti meg.

Az adatok szerint 257 magyar művész szolgált az első világháború hadszínterein, többségük önkéntesként, mások hivatalos behívóval. A hivatalos történetírás szerint a művészek feladata ezúttal, hogy a népek e nagy birkózásának „élményét”, a vele szemben tehetetlennek mutakozó értelem számára felfogható formába öntsék. A

magyarok előírt programja a katonaelet nyugalmas napjainak, a hátrország békésebb eseményeinek megörökítése.

A sajtóhadiszállás kötelékébe felvett művészek száma a háború kezdetén alacsony, hiszen a „munkaalkalom” sem ígérkezett soknak. Az első jelentősebb művészcsoporthoz festőkből, fényképészekből, kinematográfusokból állt, és éppen akkor jutott el Przemyslbe, amikor az osztrák-magyar közös seregek a második lembergi csata után, San és Dunajec között megkezdték az újraegyesülést. A csoport első színhelye tehát Przemysl, ahol a keleti fronton zajló harcok gazdag lehetőséget teremtettek a művészi munkálkodásra. Innen azonban hamarosan vissza kellett vonulniuk. Az utolsó vonatok egyikével hagyták el a várat és Chyrowon keresztül érkeztek vissza Magyarországra. Valójában szervezetét tekintve ez a csoport még nem azonos a sajtóhadiszállással, pótzászlóalként tagolódott a háborús katonai szervezetbe. A császári és királyi sajtóhadiszállás — osztrák főparancsnoka LOVAG MIKSA HOEN vezérőrnagy — szolgálatot teljesítő katonái osztrák festők, fényképészek és kinematográfusok, s az orosz hadszíntér után a déli harctérre vonultak. A Száva mellékén, Macsvában, majd Limanovában, a szerbekkel vívott küzdelmek adtak újabb feladatokat. A magyar művészek többsége is a szerb hadszíntéren kezdte szolgálatát, bár közülük sokan már 1914 őszén bevonultak, így MEDNYÁNSZKY, VASZARY, RIPPL-RÓNAI, SCHZEIBER HUGÓ, KISFALUDI STROBL, STRÓBL ALAJOS, FÉNYES ADOLF, EGRY, PÓR, NAGY ISTVÁN, hogy néhányat említsünk az ismertebbek közül.

PARANCSNOKUK A SZERB HADSZÍNTÉREN ZÁDOR ISTVÁN festőművész volt, aki 1914. augusztus 13-án vonult be katonai szolgálatra. Valjevóban megsebesült, innen Székesfehérvárra szállították. Felgyógyulása után, 1915. március 1-jén főhadnaggyá léptették elő, és beosztották a pótzászlóaljhoz. Ismét jelentkezett a frontra, ezúttal hadifestőnek. Augusztus 8-án, a pótzászlóalji napiparancs szerint hadifestőként a magyar művészek parancsnoka lett, JÓZSEF FERDINÁND főherceg mellett, a 4. hadsereg-parancsnokságnál.

Zádor vezényletével teljesítette „szelíd szolgálatát” Rippl-Rónai József (1916), Kisfaludi Strobl Zsigmond (1916), ABA NOVÁK VILMOS (1914), Pór Bertalan (1917), Fényes Adolf (1917), FRANK FRIGYES (1916), Vaszary János (1917), SIDLÓ FERENC (1917), LÁNYI DEZSŐ (1917), Stróbl Alajos (1916), HERMANN LIPÓT (1915), LIGETI MIKLÓS (1915), Nagy István (1915), Mednyánszky László (1915).¹ Mednyánszky az összes hadszínteret bejárta, külön engedéllyel; az ukrán fronton kezdte művészi pályafutását MOHOLY-NAGY LÁSZLÓ, az orosz fronton szolgált Scheiber Hugó. Egrý József csak Nagykanizsáig jutott, mások — KOMJÁTI WANYERKA GYULA, vagy a kiváló lóportréfestő, KONRÁD IGNÁC — közvetlenül bevonulásuk után fogságba estek.

Zádor István maga is rajzolt és festett, de fő feladata parancsnokként a cs. és kir. sajtóhadiszállás parancsnokságával való folyamatos kapcsolattartás, és a magyar művészek tevékenységének szervezése, irányítása volt. Kinevezését követően, 1915. augusztus 10-én Teschenbe utazott, hogy jelenkezzen MIKSA HOEN tábornoknál, a saj-

tóhadiszállás parancsnokánál azzal a céllal, hogy a magyar művészek szolgálatával kapcsolatban intézkedjék. Hoen tábornoknál megismerkedett a bécsi Heeresmuseum akkori igazgatójával, JOHN ezredessel is, s ezt követte az a rendelet, amely előírta, hogy a hadifestőknek „nyugodt és gondtalan beosztásukért” minden két hét után egyegy művet kell a cs. és kir. Hadilevéltárnak, Bécsbe beszolgáltatni. E rendelet nyomán a Heeresmuseum gyűjteményi gyarapodása igen tekintélyes lehetett, még akkor is, ha — mint Mednyánszky naplófeljegyzéseiből tudjuk — komoly szakmai zsűrizésnek vetették alá a benyújtott műveket.²

1916 elejéig a teljes sajtóhadiszállás együtt utazott. A harcok, a növekvő létszám és a feladatok is szükségessé tették az átszervezést. A közös parancsnokság megmaradt, de a tudósítókat kisebb csoportokra osztották, mindegyikhez rendeltek egy képzőművészt, és más-más hadszíntérre küldték őket. Ez a szervezeti megoldás sem bizonyult célravezetőnek, ugyanis az újságírók sűrűn váltogatták a helyszíneket, míg a művészek munkája hosszabb időt igényelt egy adott helyen. Így 1915-től ismét átszervezés történt. A hadköteles művészeket „hadifestő” kinevezéssel magasabb katonai parancsnokságokhoz osztották be, az önkéntesek pedig ún. művészkolóniákhoz kerültek. A kolóniák részint megfelelő helyen berendezett hadiszállásokon dolgoztak, részint a harctér olyan távoleső pontjain, ahová kevés poggyással, autón is eljuthattak. Ilyen kolónia már korábban is működött, de elsősorban osztrák tudósítók számára. Az első még 1914 telén létesült, Brzesko főállomással, dr. John tüzérségi főmérnök és múzeumigazgató parancsnoksága alatt, a már említett 4. hadsereg területén. A második kolónia több héten át tevékenykedett, Bukovinában. A harmadik pedig Tanrowban, az 1915-ös nagy májusi offenzíva idején létesült — ez utóbbihoz tartoztak a magyar művészek. Létszámuk jelentős növekedése nyomán Zádor mellé két osztrák tisztet (KLEIN, HESSHAIMER) rendeltek csoportkísérőnek.³

A MŰVÉSZEK BEVONÁSÁNAK HIVATALOS POLITIKAI CÉLJA, hogy a „harcok helyszínén nyert benyomások a nagy nyilvánossággal közöltessenek”⁴ — vagyis a háború iránti érdeklődést folyamatosan ébren tartsák. A másik, nem kevésbé fontos cél, Hoen tábornok szavaival: „a vezérek és a különösen kiváló hősök alakjait az egész monarchiában ismertté tenni” — példaképek állításával a háború jogosságát igazolni.

Azáltal, hogy a művészek önként jelentkeztek a frontra, a kívülállók meggyőzésének olyan kivételes hatású eszközét ajánlották fel az osztrák-magyar hadvezetés számára, amire a korabeli újságírás, a dokumentáló fényképészet és film nem volt alkalmas.

A felkínált lehetőséggel élt is a politika. Még arra is volt gondja, hogy a műalkotások eljussanak a „közönséghez”. A művészek benyomásaikat vázlatokon rögzítették, majd két-három hónapoként rendszerint visszarendelték őket, hogy a védettebb művészkolónián, esetleg otthoni műtermeikben vászonra vigyék, vagy nagyobb formátumú rajzban stb. végleges formába öntsék élményei-

ket. Az alkotó szabadon dönthetett, hogy mit ad át — a rendelkezésnek eleget téve — a Hadilevéltárnak, és milyen műveket ajánl fel kiállítási célra.

Az újságok rendszeresen hírt adtak a bevonult művészek tevékenységéről, de a propaganda valóságos fórumai mégiscsak a hadikiállítások voltak. Az elsőt jó egy esztendővel a háború kitörése után, 1915 októberében rendezték, a bécsi Künstlerhaus termeiben. Ez még természetesen nem nyújtott teljes képet a nagy háború eseményeiről, viszont első alkalommal nyílt lehetőség a magyar és osztrák művészek közös bemutatkozására. A kiállítás iránti érdeklődést és a sikert bizonyítja, hogy a bemutatott művek többségét megvásárolták. Emiatt az eredeti tervtől eltérően a budapesti bemutatót 1916-ra kellett halasztani: január elején, a Nemzeti Szalonban nyílt meg a *A császári és királyi sajtóhadiszállás műkiállítása*, ahol 86 művész (35 osztrák, 51 magyar) 802 művét láthatta a közönség. A sajtóhadiszállás megbízottai: GOLTZ ALEXANDER D. festőművész, Hesshaimer Ludwig cs. k. kapitány, festőművész, HORTHY BÉLA festőművész; a Nemzeti Szalon művészeti megbízottai és a kiállítás rendezőbizottságának tagjai: DÉRY BÉLA festőművész, a Nemzeti Szalon igazgatója, HORVAI JÁNOS szobrászművész, a Nemzeti Szalon alelnöke, KATONA NÁNDOR festőművész, a Nemzeti Szalon igazgatósági tagja és KÉZDI KOVÁCS LÁSZLÓ festőművész, a Nemzeti Szalon igazgatósági tagja. A kiállítást A. D. Goltz, L. Hesshaimer, Déry Béla és MARÓTI GÉZA rendezte. A katalógus előszavát Miksa Hoen vezérőrnagy írta.⁴

Néhány név a kiállítók közül: FERENCZY VALÉR, Horthy Béla, Mednyánszky László, Vaszary János, Zádor, Lányi Dezső és Ligeti Miklós, a rendező Goltz és Hesshaimer.

A második kiállításnak is a Nemzeti Szalon adott otthont, 1917 februárjában. A 75 művész 567 alkotását felvonultató tárlat többek között Kisfaludi Strobl Zsigmond tábornok portréit, Mednyánszky 18 olajképét, MÁRFFY ÖDÖN rajzait, Vaszary, Zádor, VIDOVSKY BÉLA stb. műveit mutatta be.⁵

A harmadik kiállításon, 1918 májusában 360 mű került bemutatásra. A korábbi művészek mellett ezen a kiállításon jelentkeztetett háborús műveivel Sidló Ferenc, VESZTRÓCZY MANÓ, Rippl-Rónai József, Maróti Géza, REMSEY JENŐ, BARÁNSZKY E. LÁSZLÓ, KUBINYI SÁNDOR is.⁶

A háború befejezése után Budapesten a háborús művekből 1919- és 1921-ben *Hadviselt művészek kiállítása* címmel⁷ kerültek közönség elé az alkotások.

VALAMENNYI KIÁLLÍTÁS propagandisztikus céljaihoz tartozott a meghirdetett vásárlás is. A befolyt összeget a hadiárvák és a hadirokkantak segélyezésére fordították. (Adatok igazolják, hogy a háború utáni két kiállítás ebből a szempontból teljesen sikertelennek bizonyult.)

A háború előrehaladtával a korábbi illúziók szertefoszlottak, s a „tisztánlátók” körében megérett a háborúellenes hangulat. A művekben megjelent a tiltakozás, az elfordulás, és voltak alkotók, akik

tiltakozó kiállítások szervezésébe kezdtek. Az első kezdeményezés a budapesti közös háziezredben, a 32-esben szolgálatot teljesítő művészek kiállítása volt, 1917 végén.

Jelentősebb a 37-es gyalogezred hadialbum-szerkesztő bizottságának kezdeményezése, amelyet akkor kevés figyelem kísért. A központi hatalmak által megszállt Belgrádban, 1918 szeptemberében, néhány héttel a háború befejezése előtt rendeztek kiállítást. A szervezési munkák megsegítésére Budapesten is működött kirendelettségük („Expositur für Kunstaustellung”), a Rákóczi út 78. szám alatt.

„Soha olyan fontos nem volt még, hogy magyar vállalkozás sikerüljön a külföld szeme előtt, mint ma, amikor egyre döngetjük a különállás kapuját. Hogy egy közös ezred vállalkozik ilyenre, már maga is eléggé figyelemre méltó, és én csekély erőmmel hangsúlyozom a dolognak ezt a sorok között olvasandó célját, amennyire bírom, bár ezt közös tiszt voltomra való tekintettel csak mérséklettel tehetem” —

— írja BÁLINT ZOLTÁN. Világos a cél: védekező elkülönülés, tiltakozás az eszeveszett háború ellen. Bálint Zoltán egy későbbi beszámolója szerint titkolt szándékuk, hogy segítsék a szerb lakossághoz való közeledést.⁸

A kiállítást 1918. szeptember 15-én, ünnepélyes keretek között nyitották meg, a belgrádi régi királyi Konak termeiben. A hadsereget Belgrád katonai kormányzója, BÁRÓ REHMEN ADOLF vezérezredes, és vezérkari főnöke, KERCHNAWE ezredes, valamint két osztrák tiszt képviselte. Meghívót kapott ugyan a Magyar Vallás- és Közoktatási Minisztérium, a Szépművészeti Múzeum, a Nemzeti Múzeum, a Képzőművészeti Társulat és Budapest főváros, a megnyitón azonban nem vettek részt, és a beígért anyagi támogatás is elmaradt. A szervező-rendező művészek értékelése szerint sem a művek számában, sem a művek kvalitásában nem maradt el a belgrádi a korabeli tárlatok mögött. Néhány olyan művészt is sikerült megnyerniük, mint BECK Ö. FÜLÖP, BERÉNY ROBERT, CSÓK ISTVÁN, CZIGÁNY DEZSŐ, FÉMES BECK VILMOS, IVÁNYI GRÜNWARD BÉLA, KERNSTOK KÁROLY, Márffy Ödön, PÁTZAY PÁL, Rippl-Rónai József, RUDNAY GYULA, THORMA JÁNOS, TIHANYI LAJOS, Vaszary János, VEDRES MÁRK, ZIFFER SÁNDOR, akik akkoriban nemigen jelentkeztek tárlatokon.

A politikai célokat illetően a kiállítás sikertelen maradt. Okként hármat is sorolhatunk: egyrészt azok mérsékelték, másrészt rejtettek voltak, harmadsorban elkésett maga a megvalósítás.

SZÁZADUNK VÉGÉHEZ KÖZELEDVE ELMONDHATJUK, hogy olyan kivételes borzalmakat hagyunk magunk mögött, amelyekhez hasonlót az emberiség korábbi története során soha nem produkált. Európa az 1910-es évek elején még abban a hitben élt, hogy az elvesztett harmóniát, az áhított Aranykort, az emberiséget összeterező világhiállítások rendezésével visszanyerheti. A világhiállítás azonban káprázat csupán, mint minden, amit a harmóniára vágyó 19. század embere teremtett. A káprázat fátyla eltakarta előle a közeledő borzalmakat, és azt hihette, hogy a háború egy jobb, az emberi teljességet eredményező jövő reális megteremtésének eszköze lehet.

Káprázat, realitás és háború — összetartoznak. PLATÓN mondja az emberről, hogy közülünk mindnyájan, mindenki más ura, legszívesebben isten akarna lenni. Az ember bár nem lehet isten, ki tudja miért, mégis azt reméli... És ha nem teremthet, hát démonikusan rombol. Ez korunk realitása, melynek sűrű fátyla még a „látók”, így a művészek elől is eltakarja a valóságot. Ezt a „látászavart” kell okként ismernünk, hogy megértsük, miért jelentkeztek művészeink önként a háborúba. A „látászavar” nem e század képződménye, hisz a bűnbeeséssel kezdődik, és civilizációnak nevezzük magát a folyamatot. Civilizációnak, amely a technikai eszközökben ölt testet, és nagy árat fizetünk érte: önmagunk, emberi lényegünkről való tudásunk elvesztését. A 19. század embere döbbsent félelemmel tapasztalja, hogy „minden egész széttörött”, s hiábavaló az új mítoszok teremtésére irányuló minden erőfeszítés.⁹ A hitét vesztett emberiség nem kap választ a „honnan jövünk? mik vagyunk?, hová megyünk?” kérdéseire. Ebbe a közhangulatba robban bele az első világháború. Újat, a rendteremtés lehetőségét hordozza, tehát lehet lelkesedni is érte, sőt a történelem nagy harcainak emléke életre keltette a hősmítoszt is. Csakhogy a mítosz és a misztérium az ember Kozmoszhoz való viszonyát rendezte, a valósághoz kapcsolta, míg a háború a démonikus erők uralmát jelenti, s így a kozmikus rend ellen dolgozik, a káoszt szolgálja.

Mindezt még ki kell egészítenünk azzal, hogy az új háború lényegesen eltért mindattól, amit eddig a leírások és a csataképek közvetítettek a századforduló emberéhez. Az első világháborúig a történelem háborúi földrajzilag kisebb tereületeken zajlottak, kimenetelüket egy-egy nagyobb csata döntötte el. A pusztítás a lakosságot csak azon a területen érte, ahol a hadak átvonultak. A hátszág gazdasági, társadalmi, politikai élete a kisebb-nagyobb visszaélések ellenére lényegében változatlanul folyt. Az ún. csataképek többnyire leírások, visszaemlékezések alapján készültek, középpontjukban a hős áll, vagy az embernek a rossz erővel szembeni heroikus küzdelme. Csakhogy a földi háborúkban nem a jó és a rossz, hanem egyik rossz harcol a másik rossz ellen, függetlenül a magyarázatukra kitált ideológiáktól.

A CSATAKÉP ÁLTAL KÖZVETÍTETT ARCHETÍPUS vagy archaikus motívum azt a küzdelmet jeleníti meg, amit a Kozmosz, az isteni jó erők vívnak a Káosz, az alvilág démonaival. Az archetípusban egyetlen és örökérvényű mítosz nyer képi formát, amelyet a csatakép megfoszt lényegétől oly módon, hogy az isteni helyébe az emberit teszi meg mindenhatóvá. A régi mítosz helyett újat teremt: a „nagy ember” mítoszáét. És hogy ez a „nagy ember” milyen bestiális cselekedetekre képes hatalmi mámorában, azt első ízben az első világháborúban tapasztalhatta meg az emberiség. A totalitás ennek az újfajta háborúnak a legfontosabb ismérve. A *Rombolás Géniusza* — ahogy ZICHY MIHÁLY múlt század végi festményén megfogalmazta, végigvonult Európán, és minden eddiginél nagyobb számban szedte áldozatait a katonák és a békés lakosság köréből. Romba döntötte a

SCHEIBER HUGÓ: ÓSZIRÓZSÁS KATONA

gazdaságot, romhalmazzá tett országokat. A következmények talán még a háború kezdeményezőit, kirobbantóit is meglepték.

KÉRDÉSÜNK AZ, hogy milyen volt művészeink kapcsolata a háborúval, és hogyan tudták az „értelem számára elfogadható formába” önteni mindazt, ami az emberi szellem számára ebben a háborúban felfoghatatlan: a bestialitást. Mednyánszky László — a katonaművészek *doyenje* — 1916. április 23-án, Húsvét vasárnapján a következő sorokat jegyezte be naplójába:

„...1914 tavasza óta anyagi gondok és piszok homályosítja el lelki szememet. A háború, ezen óriási anyagi küzdelem is hozzájárul, hogy a külső lárma néha elnémítsa a belső életet. Résen kell lenni!”¹⁰

Amennyiben a művekből és a művészek magatartásából megítélhető, valemennyi művésziünk Mednyánszkyval azonos végkövetkeztésre jutott. A motiváció, ami a háborúba vitte őket, gyorsan feledésbe merült. És valójában a háborúval, mint témával nem tudtak mit kezdeni. A csatakép alkalmatlanná vált az új típusú harc eseményeinek megjelenítésére. A totalitás, az ismeretlen harci módszerek, a hadászati eszközök, a hatalmas méretű pusztítás megjelenítéséhez ezideig nem rendelkezett eszköztárral a művészet. A negatív élmények döbbenete elnémította az ihletet. Ihlet nélkül pedig nincs művészi alkotás. Hogyan születhettek meg mégis e háborús művek?

A háborúhoz való viszonyt a tiltakozás, pontosabban az elfordulás s a túlélésre való törekvés jellemezte. Az elfordulás szó használatát azért tartjuk célravezetőbbnek, mert állásfoglalásukat nagyonis burkolt formában, és meglehetősen bátortalanul juttatták kifejezésre. A megvalósítást éppen a kényszerhelyzet által kötelezően megszabott feladat biztosította. A katonaelet és a hátország békés eseményei, a kötelezően előírt témakör eleve megszabta a választható konkrét témák körét. Harc, összecsapás, halál-ábrázolás nincs, vagy csak elvétve akad az ezideig ismert műveken, viszont annál több a táj-, a munkaábrázolás és a portré. Utóbbiban kiváltképp a szobrászok jeleskedtek. A műveket békés hangulat lengi át, sőt előfordul a tréfás, ironikus megjelenítés is (Scheiber Hugó munkái). A néhány fogolytábori rajz kivételével (Komjáti Wanyerka Gyula) alig utal valami a háború borzalmaira. A sebesültek ápolása, a foglyok portréja, néhány halott katona figurája az első világháború viszonyai között szelíd motívumnak minősül. És éppen a békés témák, a szelíd motívumok a legalkalmasabbak arra, hogy mögéjük bújtatva, ártalmatlanságukat kihasználva a művész kifejezhesse tiltakozását. Ez magyarázza fentebbi megállapításunkat, ti. hogy a kényszerhelyzet a művész segítségére szolgált.

Vannak, akik a keresztény ikonográfiától kölcsönzött motívummal, a golgotai misztériumra utalva hívják fel a figyelmet az emberi cselekedetek bestialitására, pl. Egry József; mások az ember hiányával, elhagyott tárgyainak ábrázolásával hangsúlyozzák az elembertelenedés mértékét és veszélyét. Megint mások magát a képtárgyat vagy témát használják szimbolikusan (Fényes Adolf: *Májusi*

táj). Az elfordulás nem feltétlenül jelent menekülést. Itt éppen állásfoglalás. Hogy művészeinknek többre akkor nem volt lehetőségük, nem az ő vétkük. Viszont az ő érdemük, hogy a kínálkozó kevés lehetőséget felismerték és éltek vele.

A másik jellemző magatartás, a túlélésre való törekvés is tetten érhető a művekben. A háború éveiben készült alkotások beilleszthetők az egyéni életművek sorába, hiszen valamennyien a már megkezdett művészi út folytatásai. Az új élmények, tapasztalatok beépültek a korábbi folyamatba, gazdagítva, fejlesztve az alkotói pályát.

A továbbiakban sorra veszünk néhány művészt és művet, akikkel/amelyekkel jelenleg e lap hasábjain találkozik az olvasó.

MEDNYÁNSZKY LÁSZLÓ (1852, Beckó — 1919 Bécs) hatvankét évesen, TISZA ISTVÁN „protekciónál” került a frontra. Mindent megmozgatott ugyanis, hogy kora ellenére megkapja az engedélyt. *Naplójából* — amit a háború éveiben is pontosan vezetett — tudjuk, hogy az új környezet, az új témák ígérete és az új technikai eszközök, főként a repülőgép iránti érdeklődése vonzotta a háborúhoz. Repülőgépet ábrázoló rajza kevés van, viszont annál több a figurális mű, és változatlanul kedvelt témája maradt a táj. Ide-oda járt a frontok között, s huszonöt hónap alatt hatalmas mennyiségű vázlatot, rajtot készített. Amikor 1916-ban, Villachban, a karintiai fronton készült munkáit összegezte, 223 nagy rajtot és akvarellt, valamint 412 kisebb rajtot számolt össze. Vázlataihoz *Naplójában* írásos kiegészítéseket tett, táji jellegzetességekről, fényviszonyokról, színekről, hangulatról, eseményekről. Ezek felhasználásával véglegesítette a témát vásznon, vagy nagyobb rajzon, akvarellen, pesti vagy bécsi műtermében. A háború éve a művészek közül az ő alkotásmódjában hozták a legjelentősebb változást. *Naplójából* idézzük:

„1916. november 25-én, Bécsben: (...) Figurális dolgok kellene, lövészárkok, orosz foglyok, és tűznél melegedők.”

„1916. november 26., Bécsben: Ma állt be a fordulat, ma lettem figurális festő.”

„1916. december 9., Bécsben: ...A kávéházban néztem a *Jugend*-et. Nagyon szép rajz. A *Simplicissimus* is szép rajtot hoz.

Azután éreztem, hogy valami hirtelen kvintesszenciális ragad meg: ilyet akarok csinálni. Legerősebb hangulataim csak így módon nyervehetnek kifejezést.

Hogy jutok így későn a végkövetkeztetéshez?

Hogyan kvadrál ez utóbbi években alkotott ideáimmal?

És mégis össze kell egyeztetni.

Holnap meglátjuk.

Ez ősszel különös volt a fejlődésem. Eleinte a régi dolgok kissé fejlettebb alakban. Azután a szénrajz fixírozva és festve. Ez az első gyökeres újítás. Áttérés a figurális dolgokhoz. A katonai motívumok beolvasztása az igazán szubjektív érzésvilágba. A régi világba. (...) Most tehát oda érkeztem, ahol föltétlenül egy nagy haladásnak kell bekövetkeznie. Be kell következnie azon összeegyeztetésnek, amely a két irányt megtermékenyítendő.

A realizmus nagyban örömet okozott.

Ez azonban mindig nagyon tökéletlen marad és kellemetlenül közeledik a fényképhez, tehát áttétel, összegzés.

A tisztán festői kép sem felel meg az ideálnak. A tisztán elbeszélő sem.

Leiki tartalom kell a tettben, a hangulatban, a kifejezésben.

Együtt ezen 3 kategória kiteszi a legtökéletesebb hadiképet.”

AFÖLJEGYZÉSEKBŐL KITŰNIK, hogy alkotó módszerének megújításán munkálkodott, s törvényszerűen talált rá azokra a „kategóriákra”, amelyek lehetővé tették a háborús események ábrázolását. Rajta kívül nem akadt senki, aki ilyen tudatos következetességgel kereste volna a megoldásokat.

A *Frontrajzok* (ceruza, papír, 170x248 mm. Jn. Vétel magántulajdonból, 1992. Ltsz: 92. 2. 46.) a művész egyik vázlatfüzetéből származik, és hegyes tájat ábrázol (689. o.). A benyomást, a táborozáshoz leállított katonai szekereket, a pihenő katonákat és lovakat gyors ceruzarajzzal rögzítette. Jobbra és balra átlósan a szekerek, körülöttük a kifogott lovak és a katonák békés nyugalmat közvetítenek. Ezt támasztja alá a magaslaton látható magányos ház is. Ha nem tudnánk, hogy háborúban vagyunk, akár vásárolóknak is nézhetnénk a figurákat. Feltételezzük, hogy a vázlatot Mednyánszky felhasználta hasonló témájú olajképéhez, amelynek az *Erdő szélén* címet adta. A művészt ezidőtájt az foglalkoztatta, hogyan léphetne tovább a természet és az ember kapcsolatának elmélyültebb ábrázolása, az egyetemesebb irányába. *Naplójában* a következőket írja, 1916-ban:

„... Ma láttam először tisztán, hogy miben hibáztam művészileg. A realizmust követtem addig, amíg minden nem tárgyilagos igazat elhagytam, minden artistikus túlzást elhagytam. De artistikus túlzás nélkül nincs művészet. A régi túlzásokat el kell hagyni, ám a túlzás mindig kell, csak más irány kell.”

A két további reprodukció kedvelt témáját, a halott katona alakját dolgozza fel.

A *Halott katona* (1916, olaj, fa, 25x36 cm. Jn. Vétel magántulajdonból, 1976. Ltsz. 76.2.1.) kisméretű kép; itt egy erdő szélén, átlósan elhelyezve fekszik a katona (700. o.). A háttér Mednyánszkytól megszokott, barnás-zöldes, fátyolos tónusú. A meleg hangulatú táji környezetben az elernyedtest inkább alvónak tűnik, mintsem halottnak. Csak a puskára lehanyatló, pontosabban lógó fej, a test lefelé irányuló vonalai, a félrecsúszott hátizsák utal életteleneségre.

Halott katona (1916. olaj, karton, 69x98,5 cm. J. j.: Mednyánszky Vétel BÁV, 1986. Ltsz: 86.23.1.) a címe egy nagyobb festményének is (700. o.). Mint tudjuk, a művész nem látott közelről halott katonát. A második képen a címmel ellentétben minden arra utal, hogy a katona él. Lábainak, karjainak „fegyelmezett” tartása, ahogy a földhöz simul, vagy amint fejét kissé oldalra fordulva, figyelően kinéz, inkább önvédelemről árulkodik, mint életteleneségről. Hajlunk arra, hogy egy nagyobb képhez készült előtanulmánynak tekintsük, ami talán konkrét harci eseményt dolgozott fel. Mednyánszky számos ilyen jellegű képet készített. A kép sajátos körülvágására nincs elfogadható magyarázatunk. Talán egy valamikori tulajdonos a kerethez idomította, mert a szignó megcsonkult.

VASZARY JÁNOS (1867, Kaposvár — 1939, Budapest) 1914-ben, önként vonult be. Az év végén, a vonuló sajtóhadiszállással a szerb, majd az északi hadszíntérre került. 1917 elejétől a háború végéig a Magyar kir. I. honvéd pótzászlóaljnál, a segédszolgálatú pótzászlóaljban mint őrmester teljesített szolgálatot, melyért a hadi-ékitményekkel díszített *Ferenc József rend lovagkeresztjét* kapta. A háború alatt a német expresszionizmus hatását tükröző, drámai erejű festményeket és rajzokat készített.

A bukovinai sebesültek a Borgó szoroson át (1915, akvarell, karton, 600x800 mm. J. B. F.: Cím. 1915 V/16. Vaszary J. Átvétel a Heermuseumtól, 1920-as évek) a szerb hadszíntéren készült (710. o.). Az előtérben a nagy tömegek, a diagonális szerkezeti elemek teremtik meg a mozgalmasságot, amit a kép bal széléről, középtájon dinamikus átvonuló szállítószekerek sora felerősít. A háttérben húzó-dó hegyes tájat foltszerű, függőleges satírozással teszi nyugalmassá, így teremtve egyensúlyt a kompozíció két eleme, elő- és háttér között. A figurák súlyosak, tömbszerűek, szenvedő sebesültek. A táj ezzel szemben békés, a természet érintetlen a bestialitástól.

Vaszary összes háborús rajzán végigvonul a szerkezeti elemekkel való kísérletezés, az életművön belül külön egységgé fornak össze ezek a művek.

Nagy István (1873, Csíkmindszent — 1936, Baja) a szerbiai fronton teljesített szolgálatot. Frontrajzai, pasztelljei többnyire portrék katonatársairól, de készített életképszerű munkákat is. Művei komorak, azokról a lelki folyamatokról vallanak, amelyeket a háború eseményei, borzalmi váltottak ki a katonatársakban. A jellegzetes karakterjegyeket határozott, erőteljes kontúrok közé fogja. Így a kompozíció összefogottsága a lélektani ábrázolás mélységét is fokozza.

A Dohányzó katona (1916, papír, színes kréta, 455x300 mm. J. J. I: Nagy István 1916. Vétel, 1980-as évek, Ltsz: 94.3.1.) szigorú kompozíciós rendje szinte merevvé tenné a katona ábrázolását, ha ezt maga a technika, a színes kréta légysága, valamint a bohókás megjelenítés fel nem oldaná (714. o.). Az arcvonások, a tekintet zárkózottságra utalnak. A száj felfelé futó vonala, a hanyagul feltűzött kintetés, a sapka és szipka egyfajta szelíd optimizmust sugall.

Rippl-Rónai József (1861 Kaposvár — 1927, uo.) az első világháború kitörésekor Franciaországban tartózkodott, ahol osztrák kémnek nézték, ezért letartóztatták, és Mâconba internálták. 1915-ben, a magyar kormány és a francia közoktatási miniszter közbenjárására elhagyhatta Franciaországot. Svájcba ment, majd Bécsen át tért haza. 1916-tól Zádor István parancsnoksága alatt szolgált. Ekkor készült a *Kötésváltás* (1916, karton, pasztell, 70x100 cm. J. j. l.: Rónai 1916. cím 33/15. Vétel magángyűjteményből, 1981. Ltsz: 92.6.1.) (723. o.). Rippl-Rónai a szerb és az itáliai hadszíntéren készített 238 db rajzát és pasztelljeit 1917-ben mutatta be. A művészt elsősorban az érdekelte, hogyan tudja a tapasztaltakat beépíteni művészetébe úgy, hogy

megújíthassa önmagát. S ez nemcsak új technikát jelentett: a korábbi líraiságot és megjelenítést felváltotta a rajzoló szemlélet, a dekoratív megoldások alkalmazása. Valamennyi háborús pasztelleje, rajza ezt tükrözi.

PÓR BERTALAN (1880, Bátaszék — 1964, Budapest) 1914-1918 között szolgált a fronton. Mindjárt bevonulása után az elsők között élhette át az „új” élményeket. 1917-ben került a sajtóhadiszállás kötelékébe. Pór háborús lapjai sajátosan humánus állásfoglalást közvetítenek. Saját véleményét, a végkövetkeztetést összegzik. Ettől kevésbé mozgalmasak és drámaiak, mint Mednyánszkyé, vagy Vaszaryé. Kiürült falvak, feldúlt földek, elhagyott szerszámok, néha közömbös emberek hívják fel a figyelmet a szenvedés, a háború hiábavalóságára.

Volhynia (1916, papír, akvarell, 260x410 mm. J. b.l.: Bertalan Pór, 1916. Cím németül. Átvétel a Heeresmuseum gyűjteményéből, 1920-as évek. Ltsz: 3563) című lapján is elhagyott sátrakat látunk egy falu szélén (723. o.). Ember sehol. Kiürült, sivár minden, viszont tudjuk, hogy a látottak az emberi tett következményei. A hiány megjelenítése önmagunk elvesztésének veszélyére figyelmeztet. A festő a végkövetkeztetést így fogalmazta meg: „Van aki veszít, de nincs aki győz.”

Scheiber Hugó (1873, Budapest — 1950. uo.) huszonnyolc évesen vonult be; Boszniába, Plevljbe került a 32-esekkel. Később családi okok miatt felmentették, otthon kilenc fős családjá eltartásáról kellett gondoskodnia. Így vall magáról:

„Szerettem a napot, a sugarakat, a puritán témát és mindent olyan proletár módra festettem, ahogyan igen sok koldusalakot, elhanyagolt személyt, jellegzetes fejet, púpos-bazedovos gyermeket düledt szemmel is festettem.”

Önmagáról sokat festett, rajzolt: furcsa, csúcsos fejét, húsos arcának groteszk vonásait gyakran megörökítette. Az *Őszirózsa katonája* (1918, papírlemez, olaj, 66x53 cm. J. j. l.: Scheiber 1918. Vétel megájtulajdonból, 1978. Ltsz:80.44.1) címet viselő képen szürkésfehér háttér előtt, jobbprofilban fordítja felénk arcát (730. o.). Nagy síkokra épített, erős színdiszonanciák fejezik ki a lelkiállapotot. A groteszk fej, rajta a félrekapott katonasapka, nagy virágcsokorral. A csokorba kötött bazsarózsa (és nem őszirózsa!), orgona, és nefelejcs — a szépség és fiatalság jelképei — itt az öngúny eszközévé válnak. Ez a gúny jellemzi valamennyi, gyűjteményben őrzött rajzát.

A pótzászlóalj bognár munkásai (1918, papír, színes ceruza, 240x345 mm. J. j. l.: Scheiber Hugó 1918. Átvétel a Heeresmuseum gyűjteményéből, 1920-as évek. Ltsz: 8825.) életkép, amilyent szintén sokat készített Scheiber. A helyzet groteszk voltát ragadta meg ezúttal is. A nagy szeretettel ábrázolt katonák egyáltalán nem „katonások”. A festő az ironia eszközeivel ábrázolja, ahogy a háborús körülmények között, feltételek nélkül kellett a polgári foglalkozásokat folytatni. A kíméletlen és reménytelen, kiváltképpen értelmetlen erőfeszítés a tárgyakkal együtt az emberi lelkeket is szétroncsolta.

FRANK FRIGYES (1890 Budapest — 19?, uo.) 1916-1918 között olajképeket festett, különféle hadszíntereken. Motívumként a tájat és a tábori élet békésebb jeleneteit használta fel, de ő is szívesen festett elhagyott tárgyakat, eszközöket. Képi világa ily módon rokon Pór Bertalanéval. Ábrázolásmódja és festési módszere viszont sajátos érzelmi töltést ad képeinek.

A *Szekerek* (1916, vászon, olaj, 52,5x69 cm. J.b.l.: Frank F. Átvétel a Heeresmuseum gyűjteményéből, 1920-as évek. Ltsz: 2305) című vászon elhagyott szekérroncsok látványa, összevisszasága keveredik a táj napfényes kora tavaszi hangulatával (772. o.). A káosz-ból kivezető lehetőség reményét csupán a természet éledésének néhány világoszöld színfoltja érzékelteti.

Aba Novák Vilmos (1894, Budapest — 1941, u.) 1914 végén, fiatalon vonult be katonának és a 24. gyalogezrednél szolgált, de Zádor közvetlen parancsnoksága alá tartozott. A hadifestők kiállításain elsősorban azokkal a rajzaival szerepelt, amelyek a szerbiai hadszíntéren készültek. Portrékat, táj- és életképeket készített. Már e korai munkáin is felfedezhető festészetének későbbi, talán legértékesebb jellemzője: a rendkívüli dinamikájú, erőteljes ábrázoló-készség.

Erő és mozgás jellemzi az *Állásban* (1916, papír, ceruza, 290x160 mm. J. j. l.: Aba Novák 17 V 16. Cím. Átvétel a Heeresmuseum gyűjteményéből, 1920-as évek. Ltsz: 7986) című, feltehetően tanulmányoknak készült rajzot (777. o.). A rajztechnika magasszintű ismeretét, nagy anatómiai tudást bizonyít a határozott, egylendületes vonalakkal és árnyékfoltokkal pasztikussá tett figura.

Komjáti Wanyerka Gyula (1894, Nyittrakomját — 1958, Budapest) rövidebb bevonulása után fogságba esett. A háborúban részt vevő művészek közül valójában egyedül ő ábrázolta hitelesen a hadifoglyok életének borzalmaikat. Megrázó lapot készített a sipotei fogolytáborban. A *Holttestekkel megrakott szekér* (1916, papír, tus, 162x220 mm. J. j. l.: Komjáti 1916. Átvétel a Heeresmuseum gyűjteményéből, 1920-as évek. Ltsz: 13 194) c. rajz mellett, a paszpartun a művész kézírásával a következő szöveg olvasható:

„Holttestekkel megrakott szekeret a foglyokkal toltak-húztak a temetőbe. Az őr a kocsi után haladt. Egy ideig magam is toltam a szekeret, hogy legyen alkalmam rajzolni. Az őr észrevett, lelökött a földre és bottal megvert.”

A szöveg tanúsága szerint Wanyerka valóságos eseményt rajzolt meg. Néhány vonal, az apró figurák, a tenyérynyi méret, mind arra szolgál, hogy fokozza a drámaiságot. Balra, fent a temető melletti barakk, melynek kapuja is a halál jelképeként tátong. Középen halad a holttestekkel megrakott szekér. Roskatag, utolsó erejüket megfeszítő emberek húzzák, mint „önsorsukat” a túlvilág, az egyetlen lehetséges megváltás felé.

A *Rokkant hadifogoly* (1920, papír, rézkarc, 340x280 mm. J.j.f.: Komjáti W. Gy. 1920. Származás ismeretlen. Ltsz: 13.299) című rézkarcot 1920-ból való, de a kiindulásul szolgáló rajz a fogolytáborban készülni látszik (751. o.). Az éppen csak jelzett háttérből magasodik elénk, a két mankóra támaszkodó, szenvedésektől meggyötört ember. Jól érzékelhető a rembrandti hatás. A finom, aprólékos vonalhaló, a fény- és árnyékfoltok plaszticitást növelő hatása, az ábrázolás módja a belső lelki történések megjelenítését szolgálja.

Moholy Nagy László (1895, Bácsborsod — 1946, Chicago) bevonulása után az ukrán fronton teljesített szolgálatot. A tü-zéreknél pontos méréseket kellett végeznie a lövegek becsapódásáról és az adatokat tereprajzon rögzítette. Ezek a tereprajzok voltak Moholy első rajzos munkái, és eközben fedezte fel magában a rajzkészséget. Számára tehát az első világháború jelentette a pálya indulását. Feltehető, hogy Szocsi környékén sérült meg, és hadikórházba került. Lábadozásakor táborig levelezőlapokat rajzolt, közülük való az itt közölt három reprodukció. Vidám, derűs munkák, ösztönös rajztehetségről, jó ábrázolóképeségről, lényeglátó képességről tanúskodnak:

— a *Czimbál főhadnagy* (1918, karton, ceruza, 160x110 mm. J.j.l.: 1918 I/6. Cím. Vétel magángyűjteményből. Ltsz: 76.288.1.) (766. o.);

— az *Ismeretlen főhadnagy* (1918, karton, ceruza, 160x110 mm. J.j.l.: 1918 I/10. Vétel magángyűjteményből. Ltsz: 76.288.2.) (738. o.);

— a *Biliárdozó katonák* 1918, karton, színes ceruza, 160x110 mm. Jn. Vétel magángyűjteményből. Ltsz: 76.286.1.) (címlap).

„Zsengéi” közül való e három lap is. A többi — 320 darabot — HEVESY IVÁN műkritikusnak küldte el, azzal a kéréssel, hogy mondjon véleményt róluk. Közülük kilenc darab, több, hasonlóan jelentős információt tartalmazó alkotással együtt most a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményét gazdagítja.

TUROK MARGIT

Jegyzet

- (1) A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében őrzött, első világháborús munkák zöme a szerb hadszíntéren készült.
- (2) A fenti gyűjtemény törzsanyagát azok a művek adják, amelyeket a bécsi Heeresmuseum az 1920-as években adott át az akkori magyar Hadimúzeumnak.
- (3) Zádor István: *Egy hadifestő emlékei 1914-1918*. Budapest, én. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- (4) Lovag Hoen Miksa: *A csász. és kir. Sajtóhadiszállás budapesti kiállításához*. Előszó. Katalógus. Nemzeti Szalon. Budapest, 1916. január.
- (5) *A csász. és kir. Sajtóhadiszállás második kiállításának katalógusa*. Nemzeti Szalon. Budapest, 1917. február.
- (6) *A csász. és kir. Sajtóhadiszállás harmadik kiállításának katalógusa*. Nemzeti Szalon Budapest, 1918. május.

- (7) *Hadviselt művészek kiállítása. Katalógus. Műcsarnok. Budapest, 1919.* A kiállítást a Hadviselt Szellemi Munkások Országos Egyesületének képzőművészeti szakosztálya és az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat rendezte. A művészek közül Baránszky E. László, Bardócz Árpád, Csányi Károly, Déry Béla és Dobai Székely Andor háborús műveivel szerepelt a Magyar Akvarell és Pasztellfestők Egyesületének 1919 februárjában, a Nemzeti Szalonban rendezett kiállításán is.
- (8) Bálint Zoltán: *Magyar Képzőművészeti Kiállítás Belgrádban 1918 őszén.* Művészettörténeti Értesítő 1966. 2. sz.
- (9) Werner Hofmann: *A földi paradicsom.* Budapest, 1987. Képzőművészeti Kiadó.
- (10) *Mednyánszky László naplója.* Budapest, 1960.

MOHOLY NAGY LÁSZLÓ: ISMERETLEN FŐHADNAGY

RÁTÉT-CIVILIZÁCIÓ

Gondolatok a posztmodern szabadságról

NEM LEHET, DE LEGALÁBBIS NEM ÉRDEMES AZON VITATKOZNI LUC FERRYVEL, hogy vajon a radikális ökológia világképe *ahumanus*-e vagy sem, hiszen ez a világkép is emberektől származik, következésképpen emberi viszonylatokat tükröz. Más kérdés, hogy az egyetemes hagyományból talán nem ugyanazt tekinti megőrizendőnek, amit egyéb elgondolások, vagy ha ugyanazt, akkor másképpen és más következtetésekre jutva. Nincsen azonban semmi meglepő abban, hogy a túlhumanizált világképben, az ember által agyonhierarchizált Univerzumban megkísérel újfent helyet biztosítani a természetnek oly módon, hogy fölszabadítja rabszolgasorsából. Ugyanis csak a technikai fejlődés eredményeképpen minősült így vissza a természet, amelynek „legyőzésére” a legellentétebb politikai pólusokon közel azonosan csengő programok fogalmazódtak meg, és a természetet uraló, a természetet átalakító ember hősmítosza sosem volt olyan uralkodó, mint éppen a jobb- és baloldali diktatúrákban. (Hogy éppen a diktatúrákban, azt magyarázza a tény, hogy sosem lehetne demokratikus körülmények között a társadalmat ilyen célra egységesen mozgósítani, mivel — teszem azt — a földműves, az állattartó, vagy az erdész megrémülne a gondolat képtelenségétől.)

A liberálisok által mélyen megvetett hagyomány azonban másként viszonyul a kérdéshez, szorosabb kötelékeket érez a természet és ember között, ami nyilvánvalóan zavarhatja a féltelen szabadság-elvet. Figyeljük meg példaképpen a skandináv ősmundák, az *Edda-dalok* kozmogóniáját. Az *Edda* nem az őskáoszt tekinti minden dolgok eredetének, hanem már meglévő anyagok további alakulását, változását véli a kozmosz kialakulásában fölfedezni. Volt tehát pára, zúzmara, forró levegő és jég (csinos dialektika!), és talán az első emberszerű lény, *Ymir* is ezekből jött létre.

Ymir — az óriás.

Nem az utolsó ebben a nemben, de igenis a legelső: az ósóriás.

Elidőzhetnénk egy kicsit az óriások kérdésénél. Vajon mi-ként van az, hogy óriások úgyszólván minden nép mitológiájában szerepelnek, Európától Ázsiáig, Afrikától Amerikáig, Ausztráliáig? Természetesen ismeretesek azok a mitológia-elméletek, amelyek hirdetik, hogy az ember, a fölvilágosulatlan lény kivetítette félelmeit a világra, így kereste annak magyarázatát. Ám akkor miként talált azonos magyarázatokat a világ legkülönbözőbb részein? Vagy

együtt lett volna még akkor az egész emberi faj, amikor a „magyarázatok” születtek? Akkor meg honnét a rasszok vitathatatlan különbözőségei? Ezúttal azonban nem a bizonyítás kalandjára vállalkozom, mindössze a kérdést vetem föl.

Visszatérve tehát Ymirre, az ősi óriásra az *Eddában*: az istenek (az *ázok* is, holott azok leszármazottjai) az ő húsából formálták a földet, véreből a tengert, fogaiból a sziklákat, koponyájából az égboltozatot. Azaz — végső soron — a világ (a természet) emberi (isteni) eredetű, bármilyen ellene elkövetett vétek az ember szembefordulása önmagával. A hagyomány ott korlátoz, hogy kimondja: ehhez az embernek nincs joga, büntetlenül ezt nem teheti meg. Az *Edda* nemcsak az Univerzum egységét érzékeli, de azt is tudatosítja, hogy a testrészek és a világ mozzanatai között hasonlóságok vannak. *Yggdrasil*, az óriási kőrisfa (világfa) is az egész világot fogja át, koronája az egekig ér. Tövénél két forrás fakad: óriások őrzik a tudás forrását (*Mimir*) és az élet forrását (*Urd*). Flóra és fauna kikezdzhetetlen egységben van az emberrel, ugyanis a tudásnak, a végzetnek kizárólag az emberrel kapcsolatban van értelme.

AZ *EDDA* SZERINT AZ ELSŐ EMBERPÁR — Askr (Kőris) és Embla (Szil) — két élettelen fatörzsből keletkezett Ódin, Hőnir és Lódur istenek segítségével, akik lelket, értelmet és életerőt kölcsönöztek az élettelennek.

Az ember ezek ismeretében hogyan is fordulhatna oly gátlástalanul szembe környezetével, miként korunkban teszi, hiszen tisztában kell lennie vétke súlyával! Korunk mítikus hőse a *citokróm-c*; meglehetősen körülményes lenne vele kapcsolatban etikus parancsolatokat fogalmazni, ámbár — és ezt valóban minden ironia nélkül mondom — megérdemelné. Képtelen vagyok magamban megjeleníteni a *citokróm-c*-t, viszont minduntalan eszembe jutnak gyerekkoromból a zsenyei szilfa-óriások, amelyeket ma már könnyedén azonosíthatnék Embla őspanánkkal, ha éppen erre vinne szeszélyem. Éppen úgy kipusztultak, ahogyan az őspanya halott. Esztendőök óta nem látni a környéken szilfákat. S mint tudjuk, egész Magyarországon, egész Európában is alig.

Még a liberalizmussal fertőzött, ám jó eszű Luc Ferry is elismeri:

„Ideje lenne már szembefordulni a csakis emberközpontú humanista hagyománnyal, a földet mindenáron kifosztani kívánó *szubjektív metafizikával* és az állatkínzást szentesítő *technikai világgéppel*.”¹

A veszélyt ő abban látja, hogy ezek hajszoják az embert a hamis választás irányába: egy lépés hátra, vagy a barbizmus, miként szerrinte a radikális ökológia teszi föl a kérdést. Érdeemes azonban odafigyelni sajátos fogalmazására, amikor „emberközpontú humanista hagyomány”-t emleget. Milyen humanizmus létezik még? A humanizmus fölöttébb hierarchikus elv (*in statu nascendi* az), benne minden az ember szemszögéből, az emberért fogalmazódik meg, mondhatni, a mindenkori emberi érdek hierarchizálja. Ebből — persze — még kisajtolható egy jajdulás a természetért, ha egyszor annak túl-

zott megsértése veszélyezteti az ember kényelmét, de nyilvánvaló, hogy a rész hierarchizálja az egészséget, és nem fordítva.

MINDENESETRE KÖRVONALAZÓDNI LÁTSZIK, hogy a hagyományos filozófia, amelyen ez esetben nem a tradicionális gondolkodást, inkább a múlt századtól napjainkig ívelő pozitív bölcséletet értjük, nos, ez a gondolkodás mára képtelen kielégítő válaszokat fogalmazni a fölvetődő kérdésekre. Helyére részint a *krizeológia* (válságelmélet) különböző megnyilatkozásai, vagy a posztmodernizmus elképzelései nyomulnak be — mintegy életérzést is sugallva.

„Mára jelentkeznek a posztmodern ébredés első jelei. A technikának legalábbis elméletileg határt szabó környezetvédelem, a mindent átható funkcionális kétségbevonása a kultúra kritikájában, az állam ideológiai semlegesítése a tömegdemokrácia által, az a helyzet, amelyben a legeltérőbb lobbik használgják fel szavaterijüket a hatalomból való részesedés megszerzésére — mindezeknek a háború utáni világfejléményeknek a következő jelentése van. A technikát már nem tekintik annak a fő öngerjesztő hatalomnak, amely az összes többi szférát meghatározza. A funkcionális munkamegosztás konkrét mintáját már nem tekintik örök adottságnak, hanem inkább olyanak, amely társadalmi megfontolások nyomán is megváltoztatható. Az államot már nem tekintik a technikai haladás mozgatójának, amely a legkedvezőbb feltételeket éppúgy biztosítja, mint azok jólétét, akiknek elsősorban hasznuk van belőle; inkább a szociális ügyek általános ügyvivőjének szerepét játssza. Nem valamely osztály képviselője, hanem — nagyjában-egészében — viszonylag független tényező.”²

Tekintsünk el az idézet sűrű, örömtelen fogalmazásmódjától, konkrét mondatszerkezetétől. Kísérreljük meg fogalmait a helyükre tenni, és meglátjuk, miről árulkodik ez a szöveg. Aligha mondhatjuk, hogy a környezetvédelem „elméletileg” szabna határt a technikának. Épp az ellenkezőjéről van szó. Ha a belsőégésű motorok agyonszennyeznek a levegőt, lássuk el őket katalizátorral, így az ólmozás mindenképpen kiiktatható. A katalizátor pedig technikailag fejlettebb forma. Sőt, ma sokkal többet nem is nagyon tehet a környezetvédelem, mint hogy pártolja az újabb, technikailag nívósabb technológiákat a különféle szennyezések kiküszöbölésére. Ennyiben pedig a technika továbbra is öngerjesztő. A szembefordulás a funkcionálizmussal valóban tapasztalható. A kultúra kritikájába viszont alighanem a mindent elborító üzletesedés által kerülhetett be; az üzleti szellem hajszolja újabb és újabb váltásokra a művészeteket, mert ez szolgálja a műkereskedelem profitját. Nem véletlen az sem, hogy a posztmodernizmus igazi látványosságként az építészetből indult hódító útjára; ott tett először ajánlatot a fogyasztónak, hogy tökéletesen meg fog felelni egyéni óhajainak, ízlésének: némi stíluszabadsággal akár a történelem értékeinek virtuális birtokosává avatja. Az állam megkérdőjelezése, sőt, radikális elvetése már a múlt századi anarchizmusok programjában is szerepelt, és az újabb anarchista mozgalmak ezt örökölték. Jövőképként hangsúlyosan jelentkezett a marxizmusban, amely az állam fokozatos elhalását tanította (más kérdés, hogy a

tanítványok ezt az agóniát egy addig sosem látott mértékben megerősített, monopolista államra bízták, amikor elorozták a hatalmat). A modern liberalizmusok pedig az állam eliminálására tesznek minduntalan kísérletet a saját állami pozícióikból, vagy látványos szónoklatokkal vonulnak ellene, mint demokratikus ellenzék.

ÚGY VÉLEM, A POSZTMODERNIZMUS ennél átkarolóbb műveletekre vállalkozik a mai gondolkodásban. Szkeptikus (anarchista, nihilista, cinikus stb.) attitűdjével a tradicionális értékrend szétzilálását tűzte ki célul; egy mellérendelő társadalom illúzióját óhajtja sugallni. Ebben az értelemben kétségkívül szorosan fonódik össze a mai liberalizmusok eszmerendszerével, és egy életérzés divatosításával nagy mértékben járul hozzá az ellenkező áramlatok lefegyverzéséhez. Elegendő ezúttal a megújuló vitákra utalnom, a puha drogok engedélyeztetése ügyében. Időről időre olyan vágyak, ábrándok alakulnak szabadságjoggá, amelyek valóban a legeltérőbb lobbik által fogalmazódnak társadalmi értékűvé. Azaz: a tökéletes manipuláció megújuló támadásainak lehetünk tanúi.

„Az idegen szép” — hangzott föl a posztmodern-liberális lózung minapjában. Az ötlet megfogalmazói ugyanolyan pontosan tudták, hogy fölállítható egy ilyen idióma, és ez idiómaként is viselkedik: a nyelvi elemek sajátos használataképpen. Vagyis: föl kell lazítani a jelentést azáltal, hogy a jelölt tartományát tágítom — alkalmasint a használat rovására. Eképpen agitatív akcióba kényszerítem mindazokat, akiknek ez a fogalmazás akárcsak a szemükbe ötlük. A posztmodern a szabályok parttalanításával játszik, azt a látszatot keltve, hogy azokat demokratizálja. Holott éppen az ellenkezője történik: a szabályok bizonytalanná tételével mind többen és többen esnek el attól a lehetőségtől, hogy az általuk biztosított társadalmi interakciók részesei lehessenek.

Arról persze szó sincs, mintha a posztmodern kizárná a technikát, mint „öngerjesztő hatalmat”, hiszen a posztmodern alkotás létrehozására — teszem azt — az építészetben igencsak fejlett technikára van szükség, alkalmasint olyan anyagok megmunkálására (acél, márvány, bronz, fa stb.), amelyek fölöttébb munkaigényesek lehetnek. Ha tehát a házgyár technikai végállomásnak bizonyult, akkor éppen a posztmodern építészet ösztökélheti, gerjesztheti tovább a technikai fejlődést.

Ha erre valóban illenek a fejlődés szó.

A mai kultúra applikációs kultúra, szemben a szerves kultúrával, amelyet talán a strukturális kultúra elnevezéssel illethetnénk leginkább.

Mit jelent ez?

Mindenekelőtt azt, hogy a mai kultúra jellemzői mindvégig a felületen mutatkoznak — mintegy rátétképpen. Úgy tetszik, a divatos, a textiltervezést hatása alatt tartó „patchwork” átkerül más területekre is. A posztmodern építészet végül is azt a látszatot kívánja kelteni, hogy ismeretrendszerében élő anyagként van jelen az a for-

makincs, amelyet az építészet évszázadok alatt fölhalmozott, és ezzel a formakincessel dolgozni kíván. Nem jelenti ez azonban azt, hogy hellén oszlopcsarnokokat óhajtana építeni. Az oszlop határozott formaelemnek minősül abban az applikációs kultúrában, amelyet — nem tartó funkcióban — díszítésképpen alkalmazni lehet. Egy-egy épületre rá lehet akasztani akár egy tympanont is — esetleg króm-acélból stb. Az irodalmi mű vagy a képzőművészeti alkotás, de még a zenedarab is idézetek fölhasználásával készül, jelezvén: a modern utáni kultúra a kulturális neveltetés demonstrációja is.

Az applikációs kultúra — természetesen — az applikációs gondolkodás tökéletes térhódítására vezethető vissza. Visszakanyarodva a modern liberalizmushoz, amelynek eszméi között kitüntetett szerepet kap a szolidaritás és az állam visszaszorítása, aligha igényel bizonyítást, hogy az együttérzés gondolata jóval régebbi, mint a szabadelvű gondolat, és hogy már a lovagkor etikai parancsolatai között fontos szerepet kapott. Az államhatalom tolatkodó jelenlétét viszont a múlt század legkiválóbb anarchistái (BAKUNYIN, KROPOTKIN) kezdték támadni — az egyén jogainak kiterjesztése érdekében. Az applikációs gondolkodás mintha inkább a hangsúlyok mozgatásával, semmint alapeszmék újragondolásával, vagy bármiféle eredetiséggel próbálkozná. A posztmodernben pedig egyenesen az eredetiségtől való groteszk (cinikus vagy nihilisztikus!) irtózás fogalmazódik meg.

Az applikációs kultúra — természeténél fogva — annyira applikatív, hogy úgyszólván ráaggatja magát a gyanútlan emberre, aki talmi csillogását, alkalmi szellemességét az értékkel keveri össze. Ennek egészen különös jelei mutatkoznak meg. Például az, hogy fontosabb a cégjelzés (a firma) akármilyen komoly ruhadarabnál. Nem csak a sportcipőkre, sportruhákra gondolok, amelyeken nagy betűkkel virít az *Adidas*, *Nike*, *Puma* stb. fölirat; ezeknél is meghökentőbb az esti sötét zakó, amelynek bal ujján föltűnő ékítményként viselik az ott feledett cégjelzést. Befutott emberek drága gépkocsijait díszítik ráragasztott matricák, egyebek. Aki ebből a mindent előntő hullámból még valamennyire képes kilátszani, az bizonyosan a társadalom peremére vetődik.

ENNEK AZ APPLIKÁCIÓS KULTÚRÁNAK AZ A FÖLADATA, hogy tökéletesen kerítse be az egyént, alakítsa ki benne a tömeghajlandóságot, hogy minden áron, saját maga rabszolgaságba taszítása árán is azonosulni kíván a többséggel. Hogy maga válassza önmagának a rabságot, az irányítottságot, és ezt különböző szimbólumokkal el is ismerje. (A szimbólum lehet akár jelvény, kitűző, viseleti forma vagy bármi más. A megfordított sildes sapka is.) Ha pedig ezeknek a parancsoknak megfelelt, akkor már érezheti a végtelen szabadság leheletét, jóllehet nem jön messziről a fuvallat. Végeredményben ugyanolyan „különböző” lett, mint a többiek, akik szálíg különbözőek óhajtottak lenni.

Modern ágrólszakadtak.

A szó legszorosabb értelmében.

Azoknak a fáknek az ágairól, amelyeket őseik még olyannyira becsben tartottak, s amelyekkel azonosultak, alkalmasint ünnepeiket megüendő koronájuk alá vonultak. A hatalmas zsenneyei szilek még látták gyerekkorom húsvéti játékait. A közép-európai lombos erdők fái közül talán a szil (*Ulmus*) az egyetlen, amelynek neve finnugor eredetű. (Vesd össze: finn *salava*, cseremiszi *sol*, mordvini *säli*.) Szer-tartásaink között szerepelt a Nagytölgyfa fölkeresése iskolai kirándulás alkalmával, jóllehet, alig kellett a faluszélen túlmenni, hogy elérjük. Valami atavisztikus tiszteletféle élt bennünk az óriásfával kapcsolatosan, amelyet a néptudat ezerévesre becsül. Odva akkor még nyitva volt (sok éve már, hogy bebetonozták), a kis falu összes diákja tanítóstól elért benne.

„A tölgyfát vagy a tölgyisten szellemét minden indogermán nép imádta. A görögök és a rómaiak egyaránt legnagyobb istenükkel, Zeusszal vagy Jupiterrel, az ég, az eső és a mennydörgés istenével társították ezt a fát. Görögországban talán a legrégebb és minden bizonnyal az egyik leghíresebb szentély a dodonai volt, ahol Zeust a jövendőmondó tölgyfa alakjában tisztelték.”³

AFÁNAK EZ A MITOLÓGIAI SZEREPE KAP ÚJ ERŐRE GARCIA MÁRQUEZ: *Száz év magány* című regényében, ahol a Buendíák ősapja, José Arcadio faként él tovább halála után is a Buendía-ház udvarában, és özvegye, Ursula továbbra is megbeszéli vele a legfontosabb dolgokat. Akárha népmesei gesztus ismétlődne egy modern (és egyáltalán nem posztmodern) regényben. A famatuzsálemek az emberben az időtlenség érzetét keltik azáltal, hogy már az általa belátott idő előtt is éltek, sőt, túl is éltek a szemlélőt.

Az applikációs kultúra gyermekei mintha éreznének valami rejtett vonzalmat a fák iránt. A legkülönbözőbb funkciójú épületekbe viszik be műfa formájában, ugyanis pontosan tudják: élő fa az ottani körülményeknek sosem tudna megfelelni, elpusztulna. Vagy ha valamiféle díszfa mégis, annak gondozása jár sok bajjal. A műfa a legjobb fa az applikációs kultúra számára, kinőhet akár márványlapból, de éppen műfűből is. Folyvást zöld, folyvást virítanak a virágai (ha időben letörlik a port róluk), mindig pompáznak. Hogy nem termelnek oxigént, talán föl sem vetődik telepítőikben. Talán a génjeikben emlékeznek, volt valaha egy liget, ahol a legszebb ünnepek zajlottak, s ahol a fatörzsek tették ki az oszlopcsarnokot.

Volt. Lehetett.

A valóról úgyszólván már semmit sem tudnak. Szerepét, fontosságát kivált nem ismerik.

Emiatt aztán a fölszólamlásban, amely esetleg egy megóvott környezet érdekében történik, nyomban valami mást, valami „transzcendensebbet” sejdítenek, valamit, ami nyomban szembeállítható egy másik gondolati sémával. Nem kell hozzá nagy trükk, néhány jelző, némileg erőszakolt kontextualitás megteszi a magáét.

„A politikai ökológia konzervatív (bio)politika *sensu stricto*. A modern konzervativizmus állandó fejfájásának ez egyszer viszont nincs miért gyötörnie az aktort: van konzerválandó célpontja: a Ter-

*mészét. Úgy tűnik, hogy a konzervativizmus e megkülönböztetett válfaja szinte teljesen immunis a szabadság vagy élet örök dilemmájával szemben. Célpontja olyan metaforikus konstrukció, melynek szabadsága szinonim a zavartalan élettel' ill. a fennmaradással."*⁴

Megemésztvén egy újabb dolgot ebből a diétából, korántsem vagyok meggyőződve róla, hogy léteznék a „szabadság vagy élet” örök dilemmája. A kettő szoros kölcsönhatásban áll ugyan egymással, ám az élet valójában mégiscsak megelőzi a szabadságot, hiszen az utóbbi inkább gondolat az élet egy sajátos formájáról. Korrelációba csakis így állíthatók egymással. Az élet nagyon is behatárolja az ember szabadságát; emiatt mondja CAMUS, hogy egyetlen lényeges filozófiai kérdést ismer, az öngyilkosság kérdését.⁵ A szabadság szempontjából viszont az élet már-már irrelevánsnak tetszhet; létezik élet rabságban is.

MAGÁT A SZABADSÁG FOGALMAT nem lehet, nem érdemes ennyire elvontan kezelni, ugyanis nagyon hamar csúszunk bele egy felszíni metafizikába. Természetesen tudjuk, amennyiben a szabadság eszményét firtatjuk, absztrakcióval dolgozunk; lehet-e más egy eszmény, mint absztrakció? Valahogy azonban úgy állunk, ahogyan HAMVAS jelzi:

*„Az ember az Eszmény és az elmélet érdekében kénytelen egyre nagyobbakat hazudni, hogy a látszatot fenntartsa. Valószínűnek tartom, hogy az elmélet és a gyakorlat (Eszmény és Élet) között lévő feszültség a forrást akkor fogja elérni, ha majd valakinek sikerül a legmagasabb rendű eszmei teóriát hirdetve azt a legelvetemültebb és legszégventelenebb és legkomiszabb gyakorlattal párosítani — amikor sikerül olyan elvet találni, amely kivétel nélkül minden ember teljes boldogságát tűzi ki célul és közben meg fogja kísérelni, hogy kivétel nélkül valamennyiünket válogatott kínzásokkal kiirtson.”*⁶

Ilyesmi volt a kommunizmus nagy kísérlete, amelyben valóban milliók pusztultak el — valami egészen kivételes szabadságesezmény jegyében, és ugyanebben a jegyben éltek a legkegyetlenebb rabságban másikkal milliók. Mert az eszmény az életben valósul meg; tökéletlenségét az élet pillanatok alatt földeríti, az általa hordozott gondolatokat nyomban megkontrázza. Az eszmény ettől még akár tökéletes is lehet, az életbe való bevezetésnél van a baj, az akarat minőségével, amely odáig viszi.

Mindenesetre nem árt tisztában lennünk vele, miféle szabadságról beszélünk. Kinek a szabadságáról? Milyen körülmények között? Az egyén szabadságáról a társadalomban? Az egyén szabadságáról a világban? Az Univerzumban? Vagy netán a létező szabadságáról a létben — hogy egy kicsit mélyebbre szántunk?

*„Az ember gondolkozásának egyik iránya, mint tudjuk, hogy a fundamentum felé tapogatózik. Ez az a gondolkozás, amely keresi a világ és az emberek sokszerűségében a közöset és az azonosat. Ez a gondolkozás a világnézeteket feloldja a nagy azonosság fundamentumában.”*⁷

Ebben a fundamentális jellegű gondolkodásban illendő foglalkozni az ember mindenkori szabadságával, fölvetni szabadsága lehetőségének kérdését. A térben és időben behatárolt emberről van szó, akinek — egyelőre — mindenképpen be kell érnie a földi pályával (noha ez változtathatónak látszik), és azzal az időkorlátozással, amely lehetséges életkorát jelenti.

Ám az ember mindig szűkösnek vélte ezeket a határokat; létezését térben és időben folyvást tágítani igyekezett, olyan dimenziókat firtatott, amelyek számára — tapasztalatilag — megközelíthetlenségnek tetszettek, jóllehet, logikailag egyáltalán nem zárható ki létezésük. Hamvas ezúttal is figyelmeztet:

„Az absztrakt logikában való bizalom valószínűleg tájékozatlanságból származott, mert nem volt tudomása arról, hogy *reason is always mad a little*, vagyis az ész mindig őrült egy kicsit.”⁸

Vagyis káprázat, ábránd esete is fönnforoghat.

Szabadságról beszél a görög rabszolga, szabadságról az idegen elnyomás alatt senyvedő nép fölszabadítója, a lírai költő, a múlt századi anarchista, aki az állam elnyomását érzékeli; a liberális az ember veleszületett jogaként említi, de szabadságra megy az egész évben megfáradt hivatalnok is a nyári hónapokban. Egy DERRIDÁRA lenne szükség, teljes „grammatológiai” fegyverzetben, hogy földérite ezeknek az árnyalatoknak az azonosságait. Annyit azonban nélküle is megállapíthatunk, hogy a jelzett szabadságok között metafizikai különbségek vannak, legföllebb fundamentalizált értelmezésük hozhatja őket egymás közelébe.

SZÁMUNKRA ENNÉL SOKKALTA LÉNYEGESEBB ÉS SZEMBEÖTLŐBB, hogy a liberális szóhasználatában jelentkező szabadság-jel (ezúttal ne válasszuk szét a fonikus és grafikus jelet azok temporalitása és vizualitása szerint) jóval elvontabb, általánosabb a többinél, amennyiben azonban a többit is tartalmazza, annyival szegényesebb. A liberális elvet, vagy mondjuk inkább így: eszményt fogalmaz meg. Ha találkozna a görög rabszolgával, esetleg zavarba jöhetne, ugyanis nem tudna neki egyéni szabadságának megszerzésében segíteni, legföllebb frázisokat hangoztatna a rabszolga-fölszabadításról. Hasonlóképpen járna a rabigában senyvedő néppel. Nem állhatna oda — teszem azt — a *Sinn Fein* mellé, az ír nép jogait védendő. A lírai költő pedig, ha — mondjuk — ő BYRON, belekarolna, gyere, pajtás, Görögországba, ne csak a szádat jártasd! Az anarchistával valahogy szót értene addig, amíg őt be nem vonnák egy liberális kormányba. Leginkább még a hivatalnok tetszenék neki, és igyekezne elfelejteni németül, ha addig beszélte volna ezt a túlságosan analizáló és filozofikus hajlandóságú nyelvet. Ekképpen hűségben kitarthatna műgonddal alakítgatott szabadság-eszménye mellett.

Arra már STIRNER is rámutatott, hogy a szabadsággal kapcsolatban milyen prózai kérdéseket kell föltenni. Mindenekelőtt azt, milyen viszonylatokban kell megmutatkoznia ennek a szabadságnak, azaz: kivel és mivel szemben kell szabadnak lenni, mégin-

kább: kitől és mitől kell megszabadulni? És ugyanígy jogos kérdés: kinek szól ez a szabadság, ki legyen szabad? Hozzátenném: és miért? Talán nem stílszerű egy eszménnyel kapcsolatosan ilyen lapidáris kérdéseket föltenni, de — azt hiszem — nem megengedhetetlen.

Föltehetőleg érdemes is.

HA A MIÉRTET TESZEM FÖL, ARRA MAGÁTÓL KÍNÁLKOZIK A VÁLASZ: a boldogság érdekében. Ám csak egy kicsit kell belegondolnunk, hogy lássuk, válasz helyett további kérdéseket gerjesztettünk. Miért van ez így? Erre — úgy vélem — HEIDEGGER adta meg a frappáns választ:

„... minden metafizikai kérdés mindig a metafizika problematikájának összességét öleli fel. Mindig magáról az egésztől van szó. Aztán minden metafizikai kérdést csak úgy lehet feltenni, hogy a kérdező — mint olyan — elválaszthatatlan a kérdéstől, azaz benne áll.”⁹

Stirner ezt a problémát úgy oldja meg, hogy a szabadsággal szembeállítja az önzést, mint magasabbrendű elvet:

„Én vagyok tehát az, aki minden burkolattól megváltassam, minden szorító héjtől megszabadíttassam. Mi marad tehát, ha mindentől, ami nem Én vagyok, megszabadítatom? Csak Én, semmi egyéb, csak Én... A szabadság puszta vágy, és az is marad, romantikus jajszó, keresztény reménység túlvilágra és jövőre, az önzés olyan valóság, amely annyi kötöttséget hárít el utatokból magától, amennyi akadály az ő saját útját eltorlaszolja.”¹⁰

Stirner persze az ésszerű önzésre gondol, és nem föltételezi, hogy a különböző önzések, az individuum önzései folyvást összeütközésbe kerülhetnek, ugyanis az önzés éppenhogy nem olyasféle érzés, amely racionálisan jellemezhető. A rabszolga önzése akár a szabadsága is lehet, amely fölöttebb ésszerű önzésnek tetszik, a rabszolgatartó önzése pedig a rabszolga szabadságának korlátozása, amelynek racionalitásához aligha férhet kétség. Annál több az utóbbi morális elfogadhatóságához. Stirner tehát nem felel meg a heideggeri elvnek, mert a kérdésbe a kérdezőnek csupán egyetlen vonását — ez esetben önzését — foglalta bele, korántsem az egész kérdezőt. A kérdező pedig csupán egyfelől *hic et nunc individuum*, másfelől azonban történelmi képződmény is — ha tud erről, ha nem. Történelmissége mára magában foglalja — esetleg — a rabszolgaság intézményének elutasítását, de még nem foglalja magában — teszem azt — a jólétinek minősített ipari társadalom kritikáját, és boldogulása csodáját továbbra is a beláthatatlan technikai fejlődéstől várja.

És nem tudja, hogy ez a növekvő csalódások útja.

Nem gyanítja, hogy ezen az úton szörnyűséges fizikai és szellemi leépülés, keserves pusztulás várhatja.

Vakon hisz a fejlődésben. Olyannyira, hogy hovatovább semmilyen szerepet nem tulajdonít a múltnak. Ennek megfelelően a múlt folyvást kihullik emlékezetéből, hovatovább úgy jár, mint a macondóiak: föl kell írnia a tárgyakra azok nevét, hogy képes legyen azonosítani őket.

„...Amikor a beteg már megszokta az állandó virrasztást, elméjéből kezdenek kihullani a gyerekkori emlékek, majd a dolgok elnevezése és fogalma, végül pedig az emberek azonosítására is képtelenné válik, sőt, a tulajdon énjét sem ismeri többé, és valamiféle múlt nélküli bambaságba süllyed.”¹¹

A „múlt nélküli bambaság” az emberiség mai állapota. Ha ismerné a múltat, benne a saját múltját, talán tudná, mitévő legyen ebben a veszedelmes világban. De hát éppen amiatt jutott a világ ilyen veszedelembe, mert az emberek elfelejtették saját múltjukat. A szabályokat felejtették el legegyszerűbb, amelyek lehetővé tették számukra az életet.

A szabadságról kialakítható bármiféle praktikus gondolat, lehet a szabadságeszményt a munkásosztály szabadságával azonosítani (ezt tette MARX), lehet azt az állam szerepének visszafogásában, az állam lerombolásában látni (az anarchisták eszménye), lehet az egyetemes önzés felé terelni (Stirner) — egyik gondolkodás sem felel meg Heidegger metafizikai követelményének. Annál inkább megfelel CROCE sommázata:

„Csakhogy a szabadság a Szellem és a Valóság ősi követelménye; nem a polgárságnak vagy valamilyen gazdasági berendezkedésnek a függvénye, hanem az emberi lélekből és az emberi lélek legmélyebb szükségletéből fakad; jellege és eredete nem gazdasági, hanem vallási és erkölcsi, és lényege — hogy rövid szóval fejezzük ki magunkat: a kereszténység mai formája.”¹²

Mellé állíthatnánk a gondolat aforizmába tömörített, EÖTVÖSTŐL származó magyar változatát is:

„Van egy közhazája minden emberi szívnek, melyhez vágyódva feldobog: a szabadság.”¹³

Az egyén legbensőbb tulajdona ebben az értelemben a szabadság, következőképpen attól legfőlőbb formálisan fosztható meg, noha ez rettenetes fájdalmat okozhat neki. Miként az eszményeknek képekben, az érzelmeknek cselekményekben kell megjelenniük; ebben az értelemben a szabadság kifejezése meggátolható. Meg is tették a legkülönbözőbb korok, s meg fogják tenni az elkövetkezők is. A társadalom végső soron korlátozni kényszerül az egyént akkor is, ha pontosan tudja, azok építő elemei. Éppen ezért az erkölcs nem *ab ovo*, az egyénre vonatkozó kategória, csak a társadalomban megjelenő egyénre, benne fogalmazódnak meg azok a szabályok, amelyek rendszerben tartják társadalmi viszonyait.

Ugyanakkor az egyén viszonyban áll a természettel is, jóllehet, az utóbbi időkben erről megfeledkezni látszik. És arról is, hogy ezt a viszonyát is az erkölcs (alapvető értelemben természetesen a vallás) szabályozza. Most már csupán az a kérdés, tudatában van-e ezeknek a szabályoknak, vagy — legalábbis ebben a pillanatban — földézhethetetlenek a számára? Megint csak Eötvös mondja:

„A természet bosszút áll azokon, kik útjáról eltávoznak”.¹⁴

KORUNK EMBERE EZEKRŐL AZ UTAKRÓL LETÉRT; korunk emberének mindig sietős a dolga, úgy véli, rövidítő ösvényekre akadhat. Ez így is van, csak éppen ezek az ösvények nembeli jelenlétét látszanak megrövidíteni ezen a földön, vagy ebben az Univerzumban. Hovatovább az igazi utak nyomvonalai teljességgel feledésbe is merülnek, a „múlt nélküli bambaság” uralma alá hajtja a teremtés nagyképű koronáját. Azzal tehát, hogy az ember emlékezetét rövidíti, útját is rövidíti ebben a világban; ha pedig odáig butul, hogy megsemmisítse történelmét, egyetlen pillanatig sem maradhat tovább ő sem.

Valamikor a csupán az orráig látó emberre azt mondtuk: nem látja a fától az erdőt. Nos, ma inkább azt mondhatnánk: a fát sem látja. Akkor sem, ha az orra előtt van. Érzéke nincs a meglátására. Vagy elfelejtett rá cédulát akasztani, a macondói módszer értelmében. Cédula nélkül pedig már semmire nem megy. Egyáltalán nem véletlen, hogy nagy bajukból, az álmatlanság-kórból és a felejtésből a macondóiakat az gyógyítja ki, akinek szoros kapcsolata van a múlttal, folyton-folyvást a sárguló fóliánsokat tanulmányozza: Melchiades, a cigány. Ő még ismeri a füvek, fák jelentését, tudja szerepüket az ember életében. A közösség életében.

José Arcadio Buendíát, amikor megzavarodik, az udvaron álló gesztenyefához kötik ki Garcia Márquez idézett regényében, ahol szép lassan azonossá válik a fával. Ez a gesztenyefa amolyan világfa, kozmikus fa, az emberi erő és az emberi tudás forrása, de temetője is. Áldozati oszlop egyben, ahol az alapító ős végső soron áldozattá magasztosul. A tudásszomj áldozatává.

Az orráig látó ember — természetszerűleg — már nem képes ilyen fákat látni; azt sem látja, hogy erdei pusztulnak megfontolatlan beavatkozásai nyomán, és ha látná, úgy vélné, ez a még boldogabb világhoz vezető fejlődés (jelentéktelen) ára. Világfa többé nem létezik. A modern ember közömbös tud maradni egy virágba borult cseresznyefa láttán, és egyáltalán nem érti a megszállott japánokat, akik ünnepi eseménynek tekintik a cseresznyevirágzást. Sőt, azt hiszem egy lilában pompázó jacaranda fa sem lenne képes annyira meghatni, hogy hozzálátna a szépség eredetének firtatásához. Jóllehet, eladdig jacaranda fát nem is látott.

Ahhoz pedig már szinte egészen különleges éleslátásra van szükség, hogy megértse, nincs messze az idő, amikor többé módja sem lesz eltöprengeni egy virágzó fa csodáján, mert fa sem lesz többé. Pedig naponta érkezik jelzés a trópusi erdők pusztításáról is, csak éppen úgy gondolja, ezek a fák igencsak messze vannak tőle, olyan összefüggésekre pedig, mint az esőerdők kiirtása és az európai éghajlat alakulása, egyszerűen nem gondol.

Nem, mert nem tekinti magát többé a világ gazdájának; úgy tartja, másoknak kell ezeket a feladatokat megoldania.

Egy nemzetközi szervezet, a Világ Vadvédelmi Alap (WWF) így szögezi le álláspontját az egyetemes létezővel kapcsolatosan:

„Minden élő, ami a Föld törékeny ege alatt él, bizonyos alapvető értelemben rokon. Megszületett, mozog, táplálkozik, szaporodik és elpusztul. A tigrisnek és a gerlének, minden kis virágnak és csúf békának, a majd férfivá erő futkosó gyermeknek, bár még ismeretlen módon, testvére a szalamandra. Ha az emberiség továbbra is túri, hogy egész fajok pusztuljanak ki, akkor előbb vagy utóbb mi is az ő sorsukra jutunk.”¹⁵

HA KORÁBBAN A STIRNERI ÖNZÉST IDÉZTÜK, most újfent aktuális: még az önzés is azt parancsolja, állítsuk meg a pusztítást, ami a Földön folyik, nehogy együtt pusztuljunk. Ha nincs magasabb érvelés, esetleg ez is elegendőnek tetszik a cselekvéshez. Ha a valóságos erkölcsnek nincs elegendő ereje, ha az ember azt is felelhet, miben áll a valódi szabadsága. A fenti idézethez képest kissé még informáltabbak is lettünk, hiszen tudjuk már, milyen módon testvére a futkosó gyermeknek a szalamandra. Olvastunk a citokróm-c-ről. Akit azonban a jacaranda konkrét lilája nem igéz meg, miként ragadná meg azt a citokróm-c kémiai absztrakciója? Meglehet, az sem véletlen, hogy KIERKEGAARD a megismerési folyamatban olyan kitüntetett szerepet szán az „esztétikai állapotnak”. Utalva arra is, hogy törekedni kell az esztétikai és az etikai kiegyensúlyozására.

Visszkapcsolva a citokróm-c-re. Megint Kierkegaard igazít el:

„Ha az Isten ígését olvasod, úgy nem a homályos, hanem a világos helyek kötelezők reád nézve, és a világos helyeket azonnal teljesítened kell. Ha csak egyetlenegy hely van a Szentírásban, amelyet te értesz, úgy azt az egyet teljesítsd; nem szükséges leülnöd és a sötét helyek felett tépelődnöd.”¹⁶

Mutatis mutandis: örvendj a cseresznyevirágzás tökélyének.

Az applikációs kultúrában, amely — lehet-e kétséges — a „múlt nélküli bambaság” egyértelmű eredménye, a gyönyörködés katartikus szerepe elveszett. A tetszetősség felületes érzete maradt, amely szinte hajszolja az embert az újabb és rafináltabb tetszetősségek felé, és nem engedi, hogy magába fordulva a szépség lényegére összpontosítson. Nem, mert akkor fölébredne a bambaságból, aktíválná gondolkodását — igazi szabadsága érdekében.

Az igazán szabad ember pedig veszedelmes.

FÁBIÁN LÁSZLÓ

Jegyzet

- (1) Ferry, Luc: *Új rend: az ökológia*; Európa Könyvkiadó, 1994. 139. o.
- (2) HELLER ÁGNES-FEHÉR FERENC: *A modernitás ingája*; T-Twins Kiadó, 1993. 61. o.
- (3) FRAZER, JAMES G.: *Az Aranyág*; Századvég, 1994. 96. o.
- (4) Heller-Fehér: i. m. 254. o.
- (5) CAMUS, ALBERT: *Sziszüphosz mítosza*; Magvető, 1990. 195. o.
- (6) Hamvas Béla: *Arkhai*; Medio Kiadó, 1994. 356. o.
- (7) i. m. 383. o.

- (8) i. m. 374. o.
(9) Hamvas Béla: *Anthologia humana; Életünk-könyvek*, 1990. 407. o.
(10) i.m. 310. o.
(11) Garcia Márquez, Gabriel: *Száz év magány*; Magvető, 1971. 59. o.
(12) CROCE, BENEDETTO: *A szabadság hitvallása*; Kossuth Könyvkiadó, 1990. 20. o.
(13) Eötvös József: *Aforizmák; Eötvös-emlékbizottság*, 1988. 14. o.
(14) i. m. 13. o.
(15) MYERS, NORMAN: *A süllyedő bárka*; Natura, 1979. 5. o.
(16) Kierkegaard, Sören Aabye: *Önvizsgálat + Isten változatlansága; Emberhálás, Új Mandátum*, é.n. 37. o.

KOMJÁTI WANYERKA GYULA: ROKKANT HADIFOGOLY

KECSKEOLLÓ*

„Organikus nyelvészeti” jegyzetek, II.

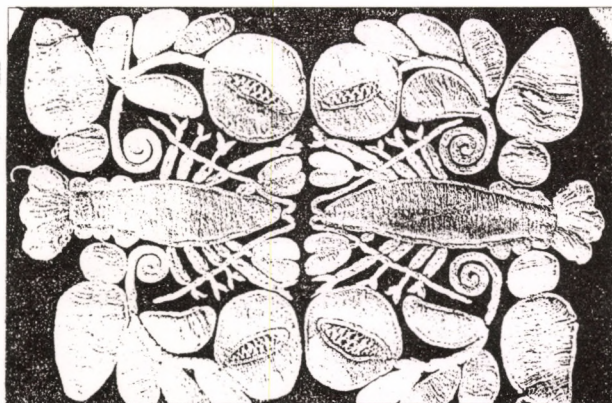
FÖLMERÜL A KÉRDÉS, hogyha a forgás, pörgés, fonás, motollálás, gombolyítás összetett motívuma így összefügg a *Gólyával* és a *Kecskével*, a *Rák* kimaradhat-e? Nem. Sajnos egyelőre a magyar nyelvből explicit módon nem tudjuk az összefüggést kimutatni, bár ez nyilván csak idő és további kutatás függvénye. Meggyőző példák vannak azonban a magyar népművészetből és az angol nyelvből. *Rák* és *gombolyag* egymás mellett láthatók a drávaszögi főkötőkön, ahol is a ráknak nem az ollója, hanem a csápvégei pöndörödnék gombolyaggá, melyből további páros gombolyagok, ill. virágok lesznek (5. ábra; vö. *Néprajzi Lexikon* I. köt. p. 611, további ábrák és lelőhelyek megjelölésével). Nyelvi vonatkozás a kísérőszövegben, hogy ez a hímzés „pókolásra emlékeztető laza öltésekkel készül” (uo.). Az angol nyelvben érdekes módon közvetlen kapcsolatot találunk: a *claw* (= rák ollója) és a *claw* (= gombolyag; mai írásmóddal inkább *clue*) szavak etimológiailag összetartoznak, ugyanarra az indoeurópai töre vezethetők vissza. Végül a Rák csillagjegynek van egy kevésbé szokványos, egy központból kiinduló, két spirálkarral történő ábrázolása, ami szintén a forgást, gombolyítást idézi.

Az angol *crab* szó — melynek mássalhangzó sémáját az előző részben már egyeztetjük a mi *kerep*, *kelep* szavainkkal — magyar jelentései utalnak a forgásra, csévélésre: forgótengely, görgő, hengerkerék, kötél Dob, csörlő(dob), gerendely (= vízimalom száraz kerekeinek tengelye, OL). Erőteljesen benne van a „forgó mozgással történő emelés” motívuma, s itt kell emlékeztetnünk arra, hogy emelni ollós mozgással is lehet (gondolunk arra a járműre szerelt, több elemből álló, ollószerűen, függőleges irányban nyitható és csukható szerkezetre, amelyről az utca fölött magasan elhelyezkedő lámpákat szokták szerelni), ilyen szerkezetet a *shear-legs* vagy *shears* = (árbóc)emelőbak (hajóépítésben, OL). A forgásra, emelésre, malomra való utalások már nem lepnek meg, viszont elvárjuk (most már jogosan!), hogy a *fonál* is legyen benne a képben. Ezt sem kell sokáig keresni: a *crab-grass* (= rákfű) összetétellel jelölt növények között van az *egy-nyári szikárka* (széklár, *Scleranthus annuus*), melynek egyik angol neve: a *knawel* német eredetű szó, és éppen gombolyagot jelent. Kis-Küküllő vidéki szokás mutatja, hogy a malom és a fonás természetesen nem csak a nyelvben függ össze:

„...az első fonalat, amely a tanuló leányka kezéből kikerült, gomolyagban a malomkövet forgató kerekek közé vetették. Úgy forogjon az orsója, mint a malom kereke, mondták.” (Kós et al. 1978:152).

A *guzsaly* egyik jelentése pedig „malomrúd, szálvas, mely a felső követ járattja” (MTESz)*. Végül a székely *sirít* szó szintén összeköti a két vizsgált mozgásformát (sodrás, fonás, ill. őrlés):

„Köleskoptató, az es vót nálunk... Vízre vót felszerelve a malom mellett. Kővel dolgozott... Kővel *sirítették* a kását. Osztán azt szitálták ki” (Gazda 1993:218).

5. ÁBRA: „FŐKÖTŐ KONTYFEDŐ MINTÁJA. RÁKOS MINTA”. GÖNYEY 1944:3

A KECSKEOLLÓ KÖRÉ SZERVEZŐDŐ MINÓSÉGEK KÖZÜL még többet foghatunk csokorba egy újabb növénynév, az *őszi kikerics* (*Colchicum*) segítségével; a *kecskeolló* összefüggéseinek (l. előző rész) **c)**, **g)** elágazásai kivételével mindegyiket megtaláljuk vagy a nevei között, vagy a hozzá kapcsolódó képzetekben: **a)** fonál — *hurkó*; **b)** *nemzés*, de kissé negatív (pontosabban *Szűz-ies*) értelemben — a növényből nyert kolhicin nevű alkaloidát mutációk előállítására használják a búzanemesítésben; **d)** *guzsalyvirág*, *guzsalyülőfű* — jelzi a fonási szezon kezdetét, egyik angol neve „Mihálynap i sáfrány”; **e)** *gólyavirág*** (sőt a *kikerics* név egyes vidékeken a *gólyahírre* utal), egyik régi angol neve pedig *hermodactyl* (= Hermész ujja; Hermész a Rák jegy felügyelő istensége); **f)** az említettekén kívül a *köszvény-* v. *kecskefű* (*Aegopodium*, angolul *goutweed*, vö. *goat* = kecske, *gut* = bél) vonható ide — a kolhicin az ízületeket (csontozatot — **Bak**) és az

* *Guzsaly* szavunk — ugyanezen szótár szerint — „természetesen” szintén szláv eredetű, bár (micsoda hanyagság!) a kikövetkeztetett ősszláv **kozeljь* etimológiája nincs tisztázva. Megjegyezzük, hogy az orosz *koz'ol* (= bakkecske) mássalhangzó képlete gyanúsán közel áll a *guzsaly*éhoz, de ebből ugyanúgy nem vagyunk hajlandók genetikai kapcsolatra, „leszármazásra” vagy „kölcsönzésre” következtetni, mint sok angol–magyar párhuzam esetében.

**Utalás a kelepelésre, mint ollózó, alternatív mozgásformára — l. későbbi fejtegetéseinket.

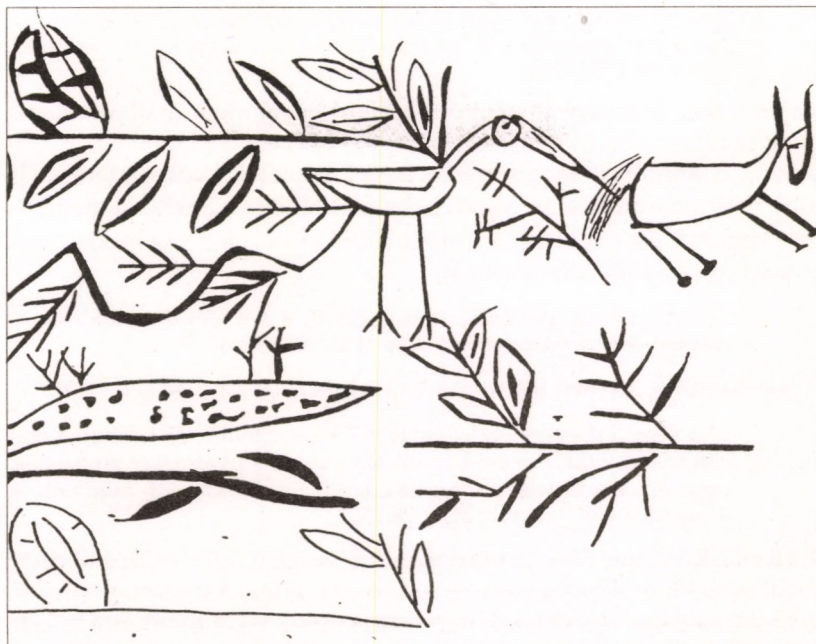
emésztőrendszert (**Szűz**) megtámadó köszvény hatásos gyógyszere; **i**) a kikerics név egyes vidékeken a *bakszakállt* jelenti, tehát növénynevünk többszörösen is utal a napfordulós tengely két végpontjára. A növény magyar nevei és a latin névvel jelzett mitológiai háttér (Kolkhisz, Médea, Aranygyapjú — **Kos**) között érdekes párhuzamok vannak, de ezt nincs terünk itt kifejteni. (Ugyanezen okból marad el a legtöbb táblázat, mely a *kecskeolló* fõnt jelzett szemantikai összefüggéseit bontaná ki részleteiben és támasztaná alá nyelvi adatokkal, de az utóbbiakból természetesen válogatást adunk.)

HA FONALAT MOTOLLÁLNAK, az származhat a Baknak a keleti Állatövben megfelelő **Juhról**, de a nyugati **Kosról** is, lásd a Kolkhisz–Aranygyapjú–guzsalyütõvirág összefüggését. Állatövi szempontból így egészül ki a kép: megkapjuk a teljes kardinális keresztet, a napfordulós tengely mellett a napéjegyenlõségít is (Kos–Mérleg). Sõt a Kos a Skorpió misztikus (érzelmi) partnereként is benne van a képben, hiszen a régi magyar nyelvben az **Ollós** név gyakran a **Skorpiót** jelentette, ábrázolásmódja pedig a „nemzetközi gyakorlatban” is esetenként az összetévesztésig hasonlított a Rákéra (l. Pap 1993:79.). Szigorúan „rendszerani” szempontból most már csak a Kos „misztikusa”, a **Halak** hiányzik; de vegyük észre, hogy ennek mássalhangzó képlete is egyezik a Gólyáéval. A régi magyarság körében a Kárpát-medence több pontján esküvõre *koporsó* alakú menyasszonyi ládát ajándékoztak; a családalapítás (Rák) a fõntebbi értelemben az egyén *halála*. Egyébként a gólya önmagában is kifejezi (a magyarság számára) a kardinális keresztet, hiszen a *kecskególya*, *turka* (= csõrös, kelepelõ kecske*) szavak a téli napfordulóra utalnak, a madár érkezési és távozási ideje pedig a **Kos–Mérleg** tengelyt rajzolja ki (szinte soha sem látható március 21-e elõtt, ill. szeptember 21-e után). Ez összefügghet azzal is, hogy a Rák jegyen belül a Gólya e jegy idõbeli aspektusát fejezi ki az Ökörrel együtt (míg maga a csillagkép, benne a Jászokkal és a Szamárkákkal a térbeliség kifejezõje — Pap 1993b). És hogy miért tartják szent madárnak (pl. az arabok is), annak egyik oka az lehet, hogy azon madarak egyike, melyek egyformán uralják a három közeget: vizet, földet, levegõt (még a vadliba ilyen, mely több ponton a Gólya helyettesítõjének, „váltótársának” tekinthetõ).

Csak hogy az említett szitokban a gólyát nem fonal gombolyítására biztatják, hanem arra, hogy motollálja föl valakinek a „vékony hurkáját”, azaz a vékonybelét. Hogyan kapcsolódhat a fonás mûveleteihez a *bél*, tudnak-e valamit mondani errõl a szótárak? Nagyon is tudnak, s az idevonható angol szóhalmaz két általános hangtani képletre (szokványos, de véleményem szerint helytelen szóhasználatlaltal: indoeurópai gyökre) vezethetõ vissza:

1. **G^wEU(R)-** (= görbül, ível) yarn, cord, bowel, gut (= fonál, zsinór, bél);
2. **BHEL-** (= duzzad; cseng, zajong) bell, bull, bellow(s), belly (= csengõ, bika, fújtató, has) (Klein).

* Sõt Szinnyeinél kecskére való utalás nélkül „hosszú botra felerõsített, fából készült madárcsõr, amelyet farsangkor a *turkás* hordoz.”

6. ÁBRA: GÓLYA ÉS SZAMÁR ÁBRÁZOLÁSA TÓTH BÁLINT JUHÁSZKAMPÓJÁN. DÉRI MÚZEUM, L.SZ.: V.67.116.8.1. A SZTÉLÉ ALAPÍTVÁNY SZÍVESSÉGÉBŐL. RAJZ: SZABÓ ANTONIA.

AZ ELSŐBEN ELÉGGÉ KIRÍ a *bowel*, s e ponton a hivatásos szófejtők látszólag több nyelvészeti bűvészmotatóványra is kényszerülnek: a) kivetni az első mássalhangzót, a **G**-t; b) a **W**-ből **V**-t csinálni, majd ezt **B**-re alakítani; c) a végén behozni a **R**-t, majd ezt **L**-re alakítani. Ez a műveletsor csak addig tűnik fantasztikusnak, amíg alaposan meg nem vizsgáljuk a *bél* és *húr* szavak jelentéseit és összetételeit. A legszínesebb, leggazdagabb szemantikai szerkezettel a magyar *húr* rendelkezik, akár rendszerünk centrális eleme is lehetne. Nemcsak a fonásra utal többszörösen, hanem a bélre, sőt a bőrre is (*húros* = sérvés, *lúdhúros* = libabőrös). Czuczor–Fogarasi javaslatát (mely szerint a *húr* hangutánzó eredetű) is alátámasztják az angol adatok, bár most mindkét nyelvben üreges képletekben keletkező hangokról van szó (*fújtató*, *HaRang*, *bőgés*, *korgó*). A mássalhangzó képleteket illetően nemcsak az indoeu. **gher*- és a *húr* (lényegi) azonosságát vesszük észre, hanem a (részben már említett) angol *gut*–*goat*–*gout*–*kid* (= bél, kecske, köszvény, gida v. gyerek) sort is, melyhez természetes módon csatlakozik *gidu* szavunk, változataival együtt; akár összekötő láncszem lehetne az angol szóalakok és a már említett latin *haedus* között.

Hasznos volna még többet tudni arról, mit és miért motollál a mi gólyánk. A **H**–**R** sémát megvalósító szóhalmazban az angol oldalon találunk egy újabb húr- vagy bélszerű képletet: *navel cord* = köldökzsínór. Ez a magzati létben az élet fonala, és a szülésképtől tudjuk, hogy a túl hosszú köldökzsínór (az átlag 50–60 cm)

„csomózódhat, a magzat nyakára hurkolódhat, ami szüléskor ritkán szövődményhez, a magzat fulladásos halálához is vezethet” (JELLINEK 1978:429).

Vajon a Bak szokványos képjelén látható hurok nem utalhat valami effélére is?

A köldökszinór és más bélszerű képletek kapcsolatára talá-lunk néprajzi adalékot is. Mindenekelőtt köldöke nemcsak a magzatnak van, hanem a témánk szempontjából oly fontos vágóeszköznek is: a kászoni *nyírók* (birkanyírók)

„az ollónak megkülönböztetik a füleit, a két élet és a ködökét a szeggel, amely összetartja.” (Kós et al. 1972:158)

A Kis-Küküllő mentén idézi HORVÁTH ISTVÁNTÓL IFJ. KÓS KÁROLY:

„Az újszülött gyermek levágott köldökét eltették, és hétéves korában vízbe áztatva *orsón* kinyújtották, majd a gyermeket átnézették rajta. A hiedelem szerint amire a köldökön át ránézett, mindannak mesterévé vált.” (Kós et al. 1978:152)

A *kikujuk* körülmetélési szertartása során (erre náluk 10 éves korban kerül sor), ill. örökbefogadás esetén *kecskét* áldoznak, s ennek *bőréből* kivágott szalagot vezetnek át a gyermek egyik válla fölött és a másik karja alatt. Ezután mintegy eljátsszák a szülést: az anya a vajúdo nő kiáltozását, a gyermek pedig az újszülött sírását utánozza [FRAZER 1918:7-8; a kecskéről, mint az újjászületést szimbolizáló (ill. ténylegesen megvalósító) állatról ennél bővebb anyag található az idézett műben]. Továbbá az olyan kifejezések, mint az orosz *vymotat' vs'e kiki* = meggyötörni (szó szerint „az összes belét letekerni”), vagy a *Csiksomlyói passió*nak az a jelene, melyben az ördögök ténylegesen letekerik a már fölakasztott JÚDÁS belét és fontolgtatják hasznosítását, de a béljólás — itt még csak nem is érinthető — témaköre jelzi, hogy a belek körül van bőven kutatnivalója a nyelvésznek, de talán másnak is. IPOLYI (1987:532) említi, hogy a boszorkányok hatalmába került ember béléből kerítés lesz, vagy *megfonják* len és kender helyett.

SORON KÖVETKEZŐ FONTOS, többszörös összekötő szerepet játszó növénynevünk a *szurokfű* (fekete gyopár, vadmajoránna, *Origanum*): **a)** béllel kapcsolatos szavak között fordul elő (állatgyógyászatban étvágytalan kérődzőknek adják); **b)** „Lúgjával a gyapjat s fonalat feketés színre változtatni lehet” (RAPAICS 1932:18); **c)** a brit folklórban e növényt ellenméregként használja a gólya, amikor vipe-rát üldöz, vagy amikor már elfogyasztotta — erre „rímel” (tengelyünk másik végpontja felől) egyik angol nevének magyar megfelelője: *kecskemajoranna*; **d)** gyúlékonysága miatt az Alföldön — tapló hiányában — a pásztorkészség fontos része volt (*gyappan* = gyullad, lobban átvitt értelemben is); **e)** angol neve — *cudwort* — hangtanilag egyaránt köthető a „gida, anyaméh, kérődzés” szavakhoz.

A *bél* mint fonható, motollálható képlet az angolban is kimutatható, de nem a gólyával kapcsolatban. Madarunk angol neve egyik tájnyelvi jelentésében azonban szépen megőrizte a Rák-jegynek mind tartalmában, mind pedig képletében meglévő *kölcsönösség* motívu-

mát (mindenekelőtt a szülő–gyermek viszonyt illetően): „*A stork, the old moon in the new one's arms*” — szó szerint: ‘az öreg Hold az újnak karjaiban’ (azon jelenség leírására, amikor az újhold sarlója körül még halványan látható a telehold kontúrja, OED: idézet 1750-ből).

AZ IMÉNT LÁTTUK, hogy a Párkákcal is jellemzett hármas tevékenység utolsó tagjának — nyisszantás, ollóval vágás — van (nyelvileg is kimutatható, a szókincs architektúrájában tetten érhető) szülészeti vonatkozása (az *olló köldöke*). Ugyanerre az angol nyelvből érdekes adalék, hogy a skót-angol balladakincs néhány régi darabjában [melyeknek központi témája a (nehéz) szülés] a *shears* (= olló) fejezi ki a szülést, ill. a császármetszést, l. CHILD 91*), melyből azt is megtudjuk, hogy a szülés az angolban is összefügg a nyelvvel v. nyelvveléssel: [a szülő nőnek] „szájában pecek, oldalában olló”. A *shears* szónak e jelentése csak az egyik skót szótárban (GRANT, W.: *The Scottish National Dictionary*, SCND) található meg, ott is eléggé eldugott helyen, és megtévesztő módon 20. századi idézettel illusztrálva; az ilyenekhez hozzá kell szoknia annak, aki organikus szellemiségben óhajt kutatni. A *shear* szóról még megjegyezzük, hogy etimológiája utal *lenyúzott állati bőr, irha* jelentésű szavakra; indoeu. „gyöke” *(s)qer- = levág, leválaszt, óind. *krtih* = irha, aveszta *carman* = irha, bőr, lat. *corium*, ua. (Talán az sem érdektelen, hogy ugyanerre a tőre szokás visszavezetni a lat. *scrotum* = ‘herezacskó’ szót, melynek eredeti jelentése: ‘tegez’.) S ekkor jusson eszünkbe a magyar népmesék félig nyúzott bakkecskéje, aki a lunáris Állatövben *csecsemő*vel együtt szerepel. Következtetésünk: az **olló** és a **szülés** közötti analógiás összefüggés teljesen nyilvánvaló mindkét nyelvben — a mindkét oldalról észlelt szótárírói tévedések, ill. figyelmetlenségek ellenére. Tehát Kassai csakugyan fején találta a szöveget; az angolban lexikailag kifejeződő kapcsolat a mi nyelvünkben *hangtanilag* van kódolva (az *ellő-olló* pár), ami természetesen sokkal stabilabb, mint a szószintű kódolás. Minthogy a hangrendi megfelelés nyelvünk egyik legalapvetőbb jellegzetessége, ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy *minden* magyar anyanyelvű személynek *implicit* tudása van erről a jelentős fogalmi, melyet már bátran mondhatjuk: asztrális kapcsolatról. Csak jelzésszerűen utalhatunk itt témánk egy rendkívül fontos elágazására, melyet másutt okvetlenül alaposan vizsgálni kell. Az itt vázolt keretben intuitíve adódik nyelvünkben az *olló-olt-ölt-élet-old* fogalmi (és egyúttal természetesen hangtanilag is motivált) sor (BÁRCZI ISTVÁN közlése). Most ehhez csak egy gondolat: a szüléssel kapcsolatos tilalmak között igen sok helyen szerepel minden olyan cselekvés, ami az oldás ellentéte; a szülést megelőző napokban tilos csomót vagy bármi egyebet kötni, bármit bezárni, szűk helyre berakni, keresztbe tenni (akár a lábat is!). És ha könnyű a szülés, a nyelv is megoldódik — nincs pecek a szülő nő szájában, és felsír az újszülött.

* Az elfogadott gyakorlatnak megfelelően a Child-féle gyűjteményre nem az oldalszám, hanem a balladák számozása szerint utalunk, azon belül pedig az ABC betűivel a változatokra.

LEHET, HOGY ENNYI (SKÓT) ANGOL ANALÓGIA UTÁN talán a dolgozat címadó szavának is megtaláljuk a megfelelőjét? Igen, még hozzá három szó is van rá, bár a szótárakban csak az egyik mellett áll a *kecskegida* jelentés. **1) shearling:** szótárban „egyszer nyírt juh”, a mi elemzésünkben *ollócska* v. „szülöttke” (a *-ling* kicsinyítőképző); **2) goatling:** szótárban *kecskegida*, de vegyük hozzá: *get(ling)* v. *gaitt(ling)* = nemzés, nemzett, gyerek; *gait (goat)* = gabonakéve, *gaiter* = orsófa (kecskerágó, *Evonymus*); **3) billy-goat** = bakkecske, a mi elemzésünkben „csőrös kecske, turka” (*bill* = csőr, az *-y* pedig melléknévképző), s a *Billy*-vel rövidített *William* ünnepe június 25-én, a Rák kezdetén van.

Az olló és az orsó (guzsaly) lehet a jelképe a *kecskeolló* témakörön belül eddig megfigyelt mozgásdiagrammáknak: az egyik függőleges irányú **alternatív** mozgás (föl-le, le-föl), a másik pedig körben **forgás**. Milyen viszony lehetséges a két mozgásforma között? Ehhez támpontot egyfelől a *kalló* egyéb jelentései nyújtanak: „rokka, köszörű lábítója, kút és rosta hajtókarja”. De kapunk segítséget onnan is, ahonnan legkevésbé várnánk: a modern sportok nyelvéből. Míg a kepelés lényegében függőleges síkban történő, alternatív, vagy ollózó mozgás, a nagy- vagy óriáskelep a szertornában nyújtón végzett átfordulás, ill. forgás. Hogy a két mozgásforma között lehetséges az átmenet, s ez nyelvileg is kifejeződhet, azt a magyar *kall(óz)* ige (főnévként: *kallás, kallatás*) és története mutatja. Eredetileg a posztó ványolását jelentette, ami kallómalmokban történt: a víz által hajtott kerék forgó mozgása működtette a vízben ázó posztót tömörítő, arra függőleges síkban alternatív mozgással lesújtó fakalapácsokat, ill. döngölőket. Az elveszettnek hitt szót az úszás „szaknyelve” élesztette föl: általánosabban a gyorsúszást, szűkebben ennek *ollózó* lábtempóját jelenti a *kallózás* [míg a posztóval végzett művelet a *kall(at)ás*]. Igaz, itt a függőleges váltakozó mozgás nem körvonalas, hanem egyenes vonalú, haladó mozgás, körben vagy ahhoz hasonló módon a karok mozognak. Ezt az úszásnemet hívják *krallozás*nak is a MÉKSz szeriint, mely rögtön fölveti az angolból való kölcsönzést. Mi meglegszünk magyarázatként a két nyelv között eddig is bemutatott analógiás párhuzammal [magának a lábtempónak a neve angolul *scissors kick* = olló(s) rúgás]. A *crawl* alapjelentése: kúszik, etimológiailag pedig rokon a *crab* = rák szóval (sőt az ollójával — *claw* — is), melynek eredeti jelentése 'kaparászó' volna. De a gyorsúszás lábtempója és a *kallómalom* (ill. a *rokka, köszörű lábítója*) mellett idetartozik még a *lükü* vagy *lépőkölyü* néven ismert láb munkával működtetett törőeszköz, melyet hántolásra, magvak, paprika törésére használtak (SZELESTEY LÁSZLÓ közlése) — azon már meg sem lepődünk, hogy mássalhangzó képlete is ideillik. *Bak* = paprikakülü része; *Rugi a küliüt* = lábával töri a paprikát (BÁLINT SÁNDOR: *Szegedi szótár, SzSz*). Végül az eszterga angol megfelelője: *lathe* jelenti még a *fazekaspadot* és a szövőszéken *ide-oda* mozgó bordaládát (vö. SANTI-LANA fejtegetéseit a kézi őrlő és a köpülő analógiájáról, 1977:387-90). Különösnek tűnhet, de maga a *köldök* szó is összekötheti a két moz-

gásformát, s ezzel fontos helyen sikerül rövidre zárni az elemzést. Ugyanis nemcsak az ollónak, hanem a *malom*nak is van ilyen nevű alkatrésze:

„Azt a követ (a kézimalomét) is tudták lejjebb engedni vagy feljebb emelni... Amivel eresztették lennebb vagy fennebb, reznica kődökének mondták... Nálunk buriknak mondták azt” —

(*burik* = köldök; libahívogató szó; GAZDA J.: *Mindennek mestere*; 1993:217-18). Tehát nemzés (szülés) + forgás (örlés) + ollózó (nyíró) mozgás együttese (a *Maelström* mint a világ köldöke és malomkő, Santillana könyvében).

VAJON MAGASABB SZINTEN IS EGYMÁSBA ALAKÍTHATÓ ez a két mozgásforma? Úgy véljük, igen, sőt megkockáztatjuk a föltevést, hogy az éves napjárás négy kulcspontja, a kardinális kereszt képletezhető ezzel a mozgásformával (föl-le mozgó láb, vagy egyéb tárgy):

KOS	RÁK	MÉRLEG	BAK
↑ ■ ■ ↓	↓ ■ ■ ↑	↓ ■ ■ ↑	■ ↓ ↑ ■

Megjegyezzük, hogy van még egy mozgásforma, amivel a napjárás leírható: ez az ingamozgás. Nyelvünkben a *galló* = *hinta*, *gingalló* = harangszó utal erre a lehetőségre, s mindkettő tartalmazza a témánk szempontjából kulcsfontosságúnak föltűnő **K/G-L** hangképletet. Sőt, újabb közvetett utalás a Nyilasra: *galopp*, ill. a *lópátkó*, ami az ismert mondókában a *gingallót* követő szó:

„Gingalló,
Lópátkó,
Itt ment el a Víg Palkó,
A hátán a tarisznya,
Tarisznyában furulya,
Boldog, aki fújja.”

Végül a *kelep* eddig még nem említett jelentései: „köralakú kis térség” (Szinnyei), „kaszához használt kalapács” (ÚMTSz), ezúttal köralak és föl-le mozgás ellentéte.

Bár a *kecskeolló*hoz szemantikai csomópontokat részletesen bemutató táblázatok közül helyszűke miatt csak egyet tudunk közölni, feltűnő helyen szerepel benne egy szó, a **gordon**, mely az összes többi táblázatban is előfordul, ilyen vagy olyan formában, ill. jelentésben. Akár körbe is írhatnók vele címadó szóösszetételünket, de itt csak vázlatosan tudjuk bemutatni sokoldalú voltát. **a)** Alakváltozatainak száma az ÚMTSz szerint kb. negyven [pl. gürd(ő), bondor, (baza)gurdaly, gurdancs, kurdel, (Ono)pordon stb.]; **b)** hangtanilag köthető a **H-R**, **K-L/R**, **B-L** képletekhez, fő elemének (*gord-*) megfordításával pedig a szintén rendkívül fontos **D/T-R-G/K** sémához jutunk (*turka*, *eszterág*, *dragon*); **c)** szemantikai jegyei: *kuszaság* (gubanc)

— nemcsak kórós, szűrös, tekerdőző növények, hanem fonál (haj), sőt bél is; *üreges képletek*, ill. bennük vagy általuk keltett (mély) hangok; a **Rák-Bak tengelyt** nemcsak hangtanilag rajzolja ki, hanem szemantikailag is, és többszörösen (*kecskebőr* duda, ill. *szamárbélből* készült húr és a *szamárbogáncs*, továbbá a *gólyakútmácsonya* és réti *bakszakáll* jelentések révén); végül a forgás, *fonás*, gombolyítás is [az olló(zó mozgás) az egyetlen, amire csak közvetve utal].

HA A SZÚRÓSSÁG MOTÍVUMOT KIVÁLASZTIJUK, olyan növényekhez jutunk, melyek magyar vagy latin neve utal a *szamárra*, közülük is kiemelendő az *iglice* (*Ononis*). Nevei az eddigiek-nél is teljesebben idézik a napfordulós tengelyt: az egyik pontból *kecskezanót*, *O. spinosa*, *bakbúzú* iglic, *O. hircina*, *goat-root* (= *kecskegyökér*; magyar nevét eddig nem találtam), *O. natrix*, illetve a másik pontból *szamártövis*, *ökörgúzs*, *gólya*. Ez utóbbihoz annyit, hogy értelmezésünkben az *iglice*, *gilice* egyaránt a *gólya* szó változatai, nemcsak a „*Gólya, gólya, gilice*” (egyik verzióban *gólica!*), hanem az „*Iglice, szívem, iglice*” kezdetű mondókánkban is. Az utóbbinak második versszakában a (női) lábba fúródó tövis alighanem ugyanazt jelenti, mint az angol balladákban emlegetett *prickly bush* (= szűrös bokor): teherbe esést [lásd pl. Child balladagyűjteményében (*Az akasztófáról megmentett leány*) — a *prick* egyik jelentése 'hímtag']. A hangtani analógiás sort folytatva vegyük hozzá az *iglice* néven is ismert (SzSz) lepényfát [gelicsán, (Krisztus) koronája, *Gleditsia triacanthos*], még akkor is, ha „hivatalosan” J. G. GLEDITSCH 18. századi német botanikustól származtatják a nevét, továbbá a *giligán*, *szamártövis* néven is szereplő (csere)galagonyát (= *hawthorn*, vö. Dél-Anglia szent fája, az ARIMATEAI JÓZSEF által ültetett *Glastonbury Thorn-Crataegus*), noha „hivatalosan” délszláv kölcsönszónak számít, vö. szerbhorvát *glog(inja)*; ez utóbbi növény sajátossága, hogy tövisei ágasak, míg az iglicének ágtövisei vannak. Végül a szűrös szerbtövis (*Xanthium*) két idevágó neve: *szamártövis*, *törökiglice!* SZÓCS ISTVÁN írja (1979:122) a *réz*, *rőt*, *ragya*, *ripacs* stb. szavakról: „Ha nyelvünk nem mind maga alkotta is, de következetes szempontok szerint *válogatta* össze szavainkat!”

Az elmondottak fényében vegyük újra szemügyre a pásztorbotokon található és a SZTÉLÉ Alapítvány szívességéből rendelkezésünkre bocsátott *gólya-ábrázolásokat* (l. az I. részben közölt 2. és 6. ábra). Az *olló* és *szülés* összefüggéséről főntebb mondottakhoz csak annyit teszünk hozzá, hogy az *olló* nemcsak vágó, hanem szűrőeszköz is, nemcsak éle, hanem hegye is van, mint a tüskének, s ez is jusson eszünkbe, amikor az „*ollólábú*” *gólyát* nézzük. A másik faragáson pedig már közvetlenül is jelen van a tövises növény, a *szamár* és azt a farkánál fogva (vissza?)tartó *gólya* között. Hasonlítsuk össze a borotvatok *köszörüs-rajzával* (4. ábra, I. rész), s a *köszörűn* — „oda nem tartozóan” — hasonló ágas töviseket látunk, a „*növény*” csúcsán pedig a szintén „*indokolatlanul*” körbe írt keresztet, négyosztatú világ-virágot a *köszörűkő* helyén; maga a szerkezet pedig akár *rokka* is lehetne. Úgy látszik, az egyetemes világrendnek az is része,

hogy a magasban lebegő, elvontabb, szellemiséget jelképező *Rák* (olló) és a Földön testi valóságában ténykedő *Bak* között (körül) lennie kell valamiféle tüskés (gubancolódó) képletnek (l. még 7. ábra). A rokkán egyébként tényleg vannak szúrós dolgok: *Csipkerózsika* történetét ismerve most már nem csodálkozunk azon, hogy a szúrósság, fonás, nemi érés (nemiség) jelentés- és hangtani szempontból is szorosan összefüggő komplexumok. Azt a bizonyos tűhegyes orsót alighanem a *kecskerágó* [angol neve *spindle tree* (= orsófa)] fájából esztergálták. És hogy a bél-motívum ki ne maradjon: a történetben a királyfinak *karddal* (Skorpió) kell utat vágnia az *összegubancolódott, tüskés* növényzeten át („gordonoznia” v. *kardoznia* kell), hogy eljusson az alvó leányhoz, a Szűzhöz. (A Skorpió-belek–Merkúr-pálya közötti összefüggés érdekes kifejtésére lásd Santillana 1977:289f). A 7. ábra tükrösén különleges megoldásban lépnek eléink a tüskés alakzatok; a *Bakot* itt a pozsgás növények rákolló-szerűen összehajló csúcsai között látható piramis alakú kő jelképezi. Itt természetesen sokkal több dolog tekinthető a *Két kápolna-virág* című ballada vizuális analógiájának (SZELESTEY LÁSZLÓ közlése).

7. ÁBRA: TÜSKÉS KÉPLETEK RÁK -BAK KÖRNYEZETBEN. TÜKRÖS, NÉPRAJZI MÚZEUM, L.SZ.: 134 296. SZELESTEY LÁSZLÓ .

A tövisesség nagyon szépen kapcsolódik a fonás, forgás (esztergálás), sőt a szülés és hangzás (pengetés) csomópontjaihoz is, de ennek kifejtésére nincs most terünk. Ehelyett lexikai elemzéseink sorát a *kecskével* zárjuk, egyúttal újabb általánosításra is alkalmat találva.

FIGYELMÜNK KÖZÉPPONTJÁBAN MOST az *Astragalus* növénynev áll, a *csűdfű* (bóka, baktövis, ugrócsontfű, héjaköröm); rendszertanilag „testvére” a kecskerutának, és „unokatestvére” a szarvaskerepnek. Mássalhangzó-képlete révén — **Sz-T-R-G** — felöleli napfordulás tengelyünk két végpontját (eszterág, turka), és a forgást (eszterga). További adalékok: **a**) egyik angol neve *milk vetch* (= tejbükköny), melyre az a magyarázat, hogy fokozza a kecskék tejhozamát (Web); **b**) négy utalás a (részben asztrális) szimbolika „rejtett” működésére: 1) a „baktövis” név, hiszen a nálunk honos fajok nem is tövisesek; 2) egyik fajta neve: *A. onobrychis*, melyben a második tag jelentése = *szamárröröm* (ez önálló névként a baltacimfélékre utal); 3) a latin név második tagja: *gal(us)** a gólyát (meg a tejet) idézi, tehát „visszafelé” magyarra fordítva: *gólyacsillag!* (vö. *gólyahúgy*, az I. részben); 4) egy másik fajtának (*A. hamosus*) a termései *spirálisan* fölcsavarodnak, az angolban emiatt *csigának* is hívják (*worm, snail*); **c**) Ázsiában honos fajtája, az *A. tragacanthia* szolgáltatja a gyógyszeripar számára a tragantmézgát (a második tag szószerint „kecsketövis”), melynek egyik angol neve *gum dragon* = sárkánygumi**; **d**) a név „hivatalosan” görög eredetű, jelentései: 1) nyakcsigolya (CZF-ben „nyakgerincz”); 2) bokacsont (pontosabban „köb- v. ugrócsont”, az előzőt alakja miatt kockázásra használták, sőt jóslásra is az ókori Rómában); 3) építészeti műszó: hornyolás v. párkány oszlopokon (vö. csontozat, kő és építész, mint Bak-vonások); **e**) a kecske, mint *köves* helyeken *ugrándozó* állat. Főntebb utaltunk *gólya* szavunk latin rokonítási kísérletére (*gula* = nyelőcső, torok; *collum* = nyak) és a *gagó* (= nyj. „gólya”) *gége* szavak esetleges kapcsolatára; most ehhez vegyük még hozzá a latinból a (Klein által is említett) *os* = csont szót (Bak, mint a csontrendszer „őre”), görögből pedig a *trakheia* (= légcső) és *trokhos, trokhein* (= kerék, forogni) szavakat. Az *Astragalus* etimológiai magyarázatában szereplő másik görög szó — *osztrakon* = osztriga-kagyló, cserépdarab — szintén újabb érdekes irányokat nyithatna az elemzés számára, de a kép így is teljesnek mondható. Csupán figyelmünk további csigázására: a növénynevek esetében a *gólya* kapná az ernyős virágzatú, gyakran mérges és sárgavirágú növényeket, a *kecskének* pedig a tüskés szárúak vagy termésűek jutnának, az üregek szár viszont mindkettőnél megvan***. A

*Figyelem: ez csak egy **L** betűben különbözik a latin *gallus* = kakastól, vagyis az Allatövben a *Halak* keleti jelzőállatától!

**Az egyik amerikai *Astragalus*-faj fogyasztásától viszont a lovak és a tehenek megkerülnék vagy elkábulnak; egyik neve *loco-weed* (a *loco* spanyol szó, jelentése 'őrült'), mely a mai argóban a hasist és a marihuanát jelöli; *gord(on)* képletünk megfordítva: *drog!*

*** Itt szinte beláthatatlan távlatok nyílnak az asztrálmítológiaiailag motivált nyelvészeti, ill. etnobotanikai és -zoológiai kutatás számára: nemcsak az egyes növényeknek és állatoknak van meg a maguk helye az organikus műveltségben, ennek mítikus (tehát teljességet nyújtó) valóságképében, hanem ezek össze is kapcsolódnak egymással, szövevényesen, mégis rendszeresen és motiváltan. Hatalmas munka áll tehát előttünk.

nyaktájékra utaló eddigi latin és görög szavak (*guttur, trokhein*), meg a magyar *torok* hasonló mássalhangzó-képlete újabb figyelmeztetés (netán kihívás) a nyelvész számára, ugyanis: **a)** ezt a testtájékot testünk mikrozodiákusában a **Bika** uralja; **b)** ahol nem kecske a turkajárás főszereplője, ott *tulok*, a másik „földies” állatövi jegy (a harmadik a *Szúz*); **c)** a *Bikának* van egy „keleti párja” a *Rák*-ban, ami lehet a betlehemi játékokból ismerős „vén tehen”, a *Kegyetlen anya* balladaciklusból ismerős „begye tehen” (borjas tehen, bölény v. bivaly), sőt *ökör* is, tehát szexualitását (a családalapítás, utódnemzés és -nevelés érdekében) részlegesen földadó minőség; **d)** minthogy a *Rák* az anyaméhet (és emlőt) uralja, ezzel úgy véljük, megtaláltuk az „asztrális” hátterét a szülés és hangadás vagy -képzés közötti szemantikai kapcsolatnak, amit eddig mindkét nyelvből adatokkal közöltünk.

TISZTÁBAN VAGYUNK VELE, hogy írásunk kérdőjeleket hagy a nyelvészeti (lexikográfiai, lexikológiai) képzettséggel rendelkező és az átlagműveltségű olvasóban egyaránt. Semmiképpen nem volt (nem lehetett) célunk: **a)** megadni az „organikus nyelvészet” (az idézőjel még alighanem jó ideig indokolt marad) széleskörű elvi-módszertani megalapozását, ill. fejtegetni a hagyományos, vagy a modern *nyelvészet rendkívül súlyos teherkéteit*, melyek gyakorlatilag kizárják részvételét a szerves műveltség kutatásában (ezt különálló tanulmányban készülünk megvizsgálni); **b)** bizonyítani az angol és magyar nyelv genetikai vagy tipológiai rokonságát, sőt a kérdés szerintünk irreleváns az organikus műveltség szempontjából; **c)** a napfordulós tengely teljes nyelvi-nyelvészeti hátterét bemutatni; ennek az óriási témaegyüttesnek csupán egy szeletét világíthattuk itt meg, szükségszerűen szubjektív nézőpontból. Úgy véljük, sikerült legalább jeleznünk, hogy: **a)** szerintünk milyen módszerekkel lehet, vagy érdemes kutatást végezni; **b)** milyen típusú struktúrák fölmutatását remélhetjük e módszerekkel; **c)** milyen eredményeket hozhat mindez, mire nyílik rálátásunk és milyen mértékben. Nem győzzük hangsúlyozni a fölvetett téma kimeríthetlenségét, még az itt tárgyalt szűk nézőpont szerint is. A fentiek ismeretében bárki kinyithatja az említett szótárak valamelyikét, és tovább gombolyítva valamelyik szálát, bizonyára talál új adalékokat. S akkor még nem is szóltunk az organikus keretek között munkálkodó néprajz, művelődéstörténet, népi orvoslás és etnobotanika kutatóinak tapasztalatairól.

Kísérleti jellegű írásunk egy remélhetőleg több részből álló sorozat kezdete. Bár sikerült érdekes struktúrákat és párhuzamokat találni, igazi mélységéig még nem juthattunk el.

Itt mondunk köszönetet Szabó Antóniának és Szelestey Lászlónak az ábraanyag összeállításáért, a sok kitűnő meglátásért, tanácsért és segítőkészségért. A hibák és tévedések kizárólag a szerzőt terhelik, aki örömmel vesz minden észrevételt, bíráló megjegyzést és kiegészítést.

Jelek és rövidítések

- ~ = közös töből származó, rokon;
 * = hipotetikus, kikövetkeztetett szótó;
 → = levezetés vagy leszármazás iránya
 ' = angolban birtokosjel, szláv példákban lágységjel;
 / = fölcserélhető hangok vagy hangcsoportok.

BALLAGI	Ballagi M.: <i>A magyar nyelv teljes szótára I-II.</i> ; Pest: Heckenast, 1868-73.
BÁRCZI	Bárczi G.: <i>Magyar szófejtő szótár</i> ; Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941.
CsPr	Csapody V.-Priszter Sz.: <i>Magyar növénynevek szótára</i> ; Budapest: Mezőgazdasági, 1966.
CzF	Czuczor G.-Fogarasi J.: <i>A magyar nyelv szótára I-VI.</i> ; Pesat: Emich, 1862-74.
EDD	Wright J.: <i>The English Dialect Dictionary I-VII.</i> ; Oxford: OUP, 1961.
EMSzTT	<i>Erdélyi magyar szótörténeti tár I-VI.</i> ; Bukarest: Kriterion, 1975-
Gomb	Gombocz Z.-Melich J.: <i>Magyar Etymológiai szótár</i> ; Budapest: MTA, 1943.
Kassai	Kassai J.: <i>Származtató 's gyökeresző magyar-diák szó-könyv I-V.</i> ; Pest: Petrózai-Károlyi, 1833-36.
Kiss	Kiss G.-Keresztes K.: <i>Ormánsági szótár</i> ; Budapest: Akadémiai, 1952.
Klein	Klein E.: <i>A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language I-II.</i> ; Amsterdam: Elsevier, 1966-67.
ME	Margalits E.: <i>Magyar közmondások és közmondásszerű szólások</i> ; Budapest: Akadémiai, 1993 (1896).
MÉKSz	<i>Magyar értelmező kéziszótár</i> ; Budapest: Akadémiai, 1972.
MNyA	<i>A magyar nyelvjárások atlasza I-VI.</i> Budapest : Akadémiai, 1968-77.
MTESz	<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III.</i> ; Budapest: Akadémiai, 1967-1976.
OED	<i>The Oxford English Dictionary.</i> Második kiadás kompaktképpen. Oxford: OUP, 1992.
OL	Ország L.: <i>Angol-magyar szótár I-II.</i> ; Budapest: Akadémiai, 1962.
ONagy	O. Nagy G.: <i>Magyar szólások és közmondások</i> ; Budapest : Gondolat, 1976.
ScND	Grant W.: <i>The Scottish National Dictionary</i> ; Edinburgh: The Scottish National Dictionary Association, 1941-76.
Szinnyei	Szinnyei J.: <i>Magyar tájszótár I-II.</i> ; Budapest: Hornyánszky, 1893-1901.
SzSz	Bálint S.: <i>Szegedi szótár I-II.</i> ; Budapest: Akadémiai, 1957.
ÚMTSz	<i>Új magyar tájszótár I-III.</i> ; Budapest: Akadémiai, 1979.
Web	<i>Webster's New International Dictionary of the English Language I-II.</i> ; London: G. Bell, 1932.

Irodalomjegyzék

- Aichele, D.–Golte-Bechtle, M.: *Mi virít itt?* Budapest : Gondolat, 1991.
- Balgyna, O.: *Russzkije narodnije kartjinki*. Moszkva : Molodaja Gvargyija, 1972.
- Brehm, A.: *Az állatok világa*. III. Budapest : Gutenberg, é.n. pp.67-99.
- Child F.J.: *The English and Scottish Popular Ballads I-V*. Boston, 1855-59.
- Culpeper's Complete Herbal, and English Physician*. Leicester : Magna Books, 1992 (1826)
- Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar fűvész könyv*. Budapest : Múzsák, 1988 (1807).
- Frazer, J.G.: *Folk-lore in the Old Testament*. London : Macmillan, 1918.
- Gazda J.: *Mindennek mestere. A falusi tudás könyve*. Budapest : Püski, 1993.
- Gönyey S.: *Drávaszögi hímzések*. Budapest : Magyar Néprajzi Társaság, 1944.
- Hoffmann Gy. – Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Budapest : ÁKV reprint sorozata, 1988 (1903).
- Hortobágyi T. (szerk.): *Növényhatározó*. Budapest : Tankönyvkiadó, 1955.
- Ipolyi A.: *Magyar Mythológia*. Budapest : Európa, 1987 (1929).
- Jellinek H. (szerk.): *Egészségügyi ABC*. Budapest : Medicina, 1978.
- Kiss J.: *Magyar madárnevek. (Az európai madarak elnevezései)*. Budapest : Akadémiai, 1984.
- Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J.: *Kászoni székely népművészet*. Bukarest : Kriterion, 1972.
- Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J.: *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest : Kriterion, 1978.
- Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J.: *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest : Kriterion, 1981.
- Kustár Zs.: *Zodiákus. Mozaik tero 1986; poszterként is Névadó Világtükör 198'' címen; első(?) publikálása a Vonzáskör című kötet borítóján, I. Pap 1987.*
- Lakoff, G.: *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago : The Univ. of Chicago Press, 1987.
- Magyar A.: *A Csodaszarvas*. Budapest : Magyar Adorján Baráti Kör, 1991.
- Molnár V. J.: *Vázlat a természetes modellezéshez. (Kézirat.)* Debrecen : KLTE, 1985.
- Molnár V. J.: *A Nap arca. A gyermekrajzok üzenete*. Gödöllő : Örökség könyvek, 1990.
- Pap G.: *Asztrálmítoszi keretek mai sorsok. Vonzáskör. A NME KISZ-Bizottságának művészeti kiadványa*. Miskolc, 1987. pp.5-20.
- Pap G.: *Csak tiszta forrásból. Adalékok Bartók Cantata profanájának értelmezéséhez*. Budapest : Kós Károly Egyesülés Mandátum, 1990.
- Pap G.: *Jó pásztorok hagyatéka. Magyar népművészet. (Varázstükör. Magyar művelődéstörténet hat fejezetben 2.)* Debrecen : Pódium, 1993a.
- Pap G.: *Bettlehemezés a csillagos égen*. Előadás az Örökség Népfőiskolán, Csepel, 1993b. (november).
- Rapaics R.: *A magyarság virágai*. Budapest : Kir. Magy. Term.tud. Társ., 1932.
- Santillana, G. de–Dechend H. von: *Hamlet's Mill. An Essay Investigating the Origins of Human Knowledge and its Transmission through Myth*. Boston : Godine, 1977.
- Somogyi A.: *A nyelv huszonnégy hangjárul mint a szótár és nyelotan meganyi eleméről*. Arad : Réthy, 1871.
- Szőcs I.: *Selyemsárhajó. Művelődéstörténeti tanulmányvázlat*. Bukarest : Kriterion, 1979.

Urania Növényvilág. Magasabbrendű növények II. Budapest : Gondolat, 1976.

Végvári J.: *Holofónia, avagy a „teljes” beszédhang.* *Természet Világa* 115 (1984) 4, 156-58.

Végvári J.: *Vizsgálat a lefejezett leány ügyében: analógiás struktúrák egy skót-angol balladában (angol nyelven).* Kézirat, 1992.

MOHOLY NAGY LÁSZLÓ: CZIMBÁL FŐHADNAGY

JOBB MA EGY BARBI, MINT TEGNAP TÍZ BARBÁR

ELŐLJÁRÓBAN ELNÉZÉST KÉREK, amiért állam- és jogtudományban járatlan laikusként megjegyzéseket fűzök a *Magyar Szemle* májusi számában megjelent egyik íráshoz, de úgy vélem, a *Purgatórium, avagy állam- és jogkór* c. tanulmány szorosán vett szakmai kérdések mellett másról (is) szól. Ez a más ébresztett bennem néhány gondolatot. Amikor ugyanis a jámbor olvasó ismételten kénytelen szembesülni — jelen esetben jogi környezetbe ágyazva — a kisemberek lebarbizásával és lekonzumidiótázásával, kicsit fölfordul a galambepéje. Ez vezet oda, hogy ha az állam- és jogrendről szóló keserű szavonaroládához érdemben nem is tud hozzászólni, a sajátos szemléletről alkotott véleményét képtelen elhallgatni.

A bevezető történelmi visszatekintésből számomra az az ismerős nosztalgia cseng ki, ami már az ókori költőt is elfogta: volt egyszer egy aranykor, amikor „*sponte sua sine lege*” mindenki tette a dolgát és nem is akárhogy. Az író szerint így jöttek létre az egyiptomi kultúra mai szemmel is gigászi alkotásai, amik nem agyonhajszolt páriák művei, hanem szabad emberek önkéntesen végzett munkájának termékei, mert „úgy gondolták, tettük üdvükre válik”. Akinek a kalandozás régmúlt korok néma millióinak gondolatvilágában nem sok fogódzkodót kínál, kénytelen más hierarchikus uralmak idejéből származó dokumentumokra hagyatkozni. Ezekből az olvasható ki, hogy a rendszerekbe — minden teokratikus-szakrális vonásuk ellenére — itt-ott azért csúsztak be hibák. Nehezen magyarázható ez másként — hogy a felhozott kínai példánál maradjunk — a Mennyei Birodalom esetében is, ahol a feljegyzések tanúsága szerint szükségesnek tartották az Ég Fiától egészen le, az alsó néprétegekig pontosan előírni, ki milyen isteneknek köteles, melyiknek szabad és melyiknek nem áldozatokat bemutatni. Ebből ítélve, lehetett némi zavar a spontaneitással, ha kötelmek és kötöttségek merev vázával állványozták körül azt a bensőséges kapcsolatot, mely az égi hatalmak és az emberi élet közti harmóniát volt hivatott fenntartani.

Ami a családi államot illeti: ha elfogadnánk a nézetet, mely szerint az egykor hibátlan társadalmi szerveződés romlásáért a családi-nemzetiségi kötelékek felbomlása felelős, akkor a mi államalapító ISTVÁN királyunk tevékenységére is kritikus szemekkel kellene tekintenünk.

A későbbi hierarchikus államformának, a hűbériségnek pedig bármennyire „áthatotta a világ működésére vonatkozó közös

tudás”, szép számmal akadtak ellenzői. Akik — bár nem saját hátukon cipelték a terheket — emberhez méltatlannak minősítették az akkori állapotokat. Látásmódjukat és változtatási szándékukat olyan körülmények határozhatták meg, amiket akceptálnunk kell. Különböben kénytelenek lennének azt gondolni, holmi irracionális, furcsa hátsó szándéktól vezérelve „tíborcoztak”, és céljuk — ha volt egyáltalán — a régi jó helyett valami új rossz előmozdítása lehetett.

HA AZONBAN ABBÓL INDULUNK KI, hogy az ember — úgy is mint egyed, úgy is mint folyamatosan egzisztáló történelmi lény — soha nem rosszabbat, mindig jobbat akar, és a megvalósítás közben vétett hibákat az eszesebbek megint csak egy jobb eléréséért feltett szándékával szemlélik, akkor talán közelebb járunk az igazsághoz.

Aki rózsaszín szemüveg nélkül tekint vissza a múltba, úgy látja: valójában fájdalmas sárdagasztás volt az vérrel, könnyel, verítékkal, de zsákutcák és kerülő utak sokasága ellenére — ha csak parazsthajszállal is — a kiindulásnál mindig magasabb szint jött létre. A lassú eleváció nem csak materiálisan, technikailag, tudományosan, hanem — bármennyire meghökkenítő — szellemileg, sőt erkölcsileg is nyomon követhető. Utóbbira számos bizonyíték hozható fel. Az egészen primitív rítusok (elsősülött-, emberáldozat, szakrális vezérgyilkosság stb.) kihalása után embert, legyen az afrikai fekete vagy tűzföldi indián — árusítani is tilos.

A nem is olyan régi népszokások (nyilvános kivégzéseken asszonyostól, gyerekestől jelen lenni, porkolábot, bakót biztatni, a lehulló véres fej látványán ujjongani, máglyára rőzsét hordani) a mai emberben viszolygást váltanak ki.

A „megérdemelt” kínok látványát még a mennyei üdvözületek számára is az örömök hatodik forrásaként jelölte meg egy 13. századi írásmű. Ezekhez képest a mai akciófilmek, westernek és krimik megtekintése szelíd és szemérmes időtöltés, a régi nyíltszíni élvezkedéseknél mindenképpen kevesebb kegyetlenségre vall.

Továbbá: felismerhetetlenre tortúrázott testmaradványokat kutyák elé vetni vagy folyóba szórni, élő embereket állatokkal fölfaladni, boszorkányoknak kikiáltott asszonyokat kínvallatni, elégetni, kezét lecsapatni, szemet kiszúratni, fülbe ólmot öntetni, ellenséget négybe vágva falra kiszögezni, ma már nem képezhetik a társadalmilag és/vagy valláserkölcsileg elfogadott „igazság” szolgáltatásának részét.

Napjainkban, ha történnek is hasonló atrocitások — mert megeshetnek —, azokat titkolni, ha napvilágra kerülnek, tagadni, majd amikor ez se funkcionál, miattuk szégyenkezni, évfordulókon koszorúzni, beszédeket tartani és fogadkozni illik. Nem nagy haladás, de mégis valami. A hivatalos állásfoglalások hangneme tanúsítja, az egymásra uszított népek öldöklését sem dicsőséges, sem igazságos háborúként nem lehet már eladni — amint régebben lehetett — hanem kizárólag kiküszöbölendő, más eljárással megoldandó problémaként adminisztrálhatóak.

A népirtások iránti tolerancia jelentős csökkenésével párhuzamosan átalakult a sporadikusabb, egyéni violenciák fogadtatása is. A közfelfogás ma — meggyőződéseim — jóval elítélőbb irányukban, mint akár párszáz évvel korábban. Mindezek — és még sok egyéb sajátosság — bennem azt a meggyőződést erősítik: a mai ember nemhogy rosszabb lenne, inkább jobb elődeinél. Jobb ma egy Barbi, mint tegnap tíz barbár.

Lehet, hogy valahol, a testnélküli eszmék birodalmában a hierarchia szellemi természetű, „a nemes, a jó, a bölcs van fölül”, a való életben azonban a fizika törvényei hatnak. Eszerint — nem akarom leírni, miből, de — mindig abból állt a fölülúszó. Alul, mivel „a hitvány, a gonosz, az ostoba” mindig föllebeg tajtékozni, vagy kisodródik a partra, csak „a víznek árja” marad. A hallgatag többség, amiről ritkán, legfeljebb egy PETÓFI mond érdemlegeset, vagy választások előtt latolgtatják, kellőképpen fölkarvarva, merre lendíti majd a gályát.

A tanulmány nehezményezi a nemes célkitűzések hiányát, azt mint a romlott társadalom nyilvánvaló tünetét, nevelési insufficienciaként tünteti fel. Már az is kérdéses, vajon egyedül neveléssel alkalmassá tehető-e bárki a kívánt állapot elérésére? De még ha a törekvés, az igény beoltható is, vajon elég-e ennyi? A történelem eddigi folyásából úgy látszik, nem elég. A célok eléréséhez anyagi eszközökre, jó metodikára, stratégiára, időre, türelemre és mindezek összehangolására is szükség van. És ez csak az egyéni szinthez elég, a népboldogítás még ennél is nehezebb vállalkozás. Nem véletlen, hogy egészen kiváló karmesterek vezényletével sem sikerült még eddig sehol „*tutto voce*” elzengetni az örömodát.

PEDIG ABBÓL AZ ALAPÁLLÁSBÓL KIINDULVA, hogy egykor minden jól ment, tehát a nemes célkitűzések megvalósultak, csak a bűnös társadalmi mozgalmak rombolták le a hajdani kristálytisztá erkölcsöket, azt kell gondolnunk: az ántivilágban az emberek zöme bölcs, boldog és szent volt, értette a lét értelmét, tisztességre és jóságra törekedett. Így azonban teljességgel megmagyarázhatatlan, miért nem maradtak meg abban az ideális állapotban. Csak oda lehet kilyukadni, hogy a boldog létértelmezők vagy föl se fogták, vagy képtelenek voltak ezt megakadályozni. Ha ez történt, a csodás ideák bizony hajítófát se értek a gyakorlatban, legfeljebb a prédikáció szintjén maradtak, így ebben a formában jövőbeli hatékonyságuk is minimum kétséges. Vagy: az egész másképp zajlott. Roppant kényelmes álláspont azt feltételezni, hogy a mélyreható, sőt mélybe taszító társadalmi mozgások iniciátora valami idegen, démonokat kiszabadítani vágyó erő volt. Legalább annál a pontnál, amikor egy-egy Isten kegyelméből lett uralkodó birodalmában először vett „rossz” irányt a társadalmi szerveződés, feltétlenül ludasnak kellett lenni vele együtt a felépítmény csúcsán lévőknek is, hiszen meghatározó tényezők voltak. Ha hiba történt, az ő felelőségük se mismásolható el. Így viszont bukik az egész elmélet: a „jók” is csinálhatnak rosszul valamit, a fennkölt ideák nem elég potensek, a

törekvés kevés, attól még csáléra mehetnek a dolgok, és így tovább. Mindez azt látszik bizonyítani: gyönyörű álom szellemi szférákban lebegni egészen addig, amíg a föld vonzereje le nem ránt. Idelent az anyagelvűség törvényei (is) hatnak, és ha az eszmények ezt figyelmen kívül hagyják, tört szárnnyal csapódnak a nagy vizekbe vagy az anyaföldbe. A két tartomány: szellemi és anyagi, nem tűri el az alá- és fölérendeltséget, kölcsönhatásban és egységben kell lenniük. Ha piszkos eszközökhöz nyúltak a szent célok élharcosai, magukon kívül az eszményt is bemocskolták. Az író által említett DÁVID király példa erre, akinek mindenkinél jobban illett volna tudnia, mi helyes, mi nem, végtére az V. és VI. parancsolat már akkor is érvényben volt. Hasonló memóriazavarral számos egyeduralgoló küszködött.

Akikben más formában képeződik le a nagy Egész rendíthetetlen nyugalma, hajlamosak az egyensúlyt fenntartó kölcsönhatásokat és az egymást csak éppen elégséges mértékben gátló és serkentő funkciókat, a belőlük áradó harmóniát az alá- és fölérendeltségnél alapvetőbb sajátosságnak tekinteni.

MERŐBEN ÚJ VILÁGKÉP EZ A RÉGIHEZ VISZONYÍTVA, de minél mélyebbre hatol be az emberi elme a makro- és mikrokozmosz rejtelmébe, annál inkább ez bontakozik ki. És ekkor fölbukkan a nagy kérdőjel: ha mindenütt így van, hogy-hogy éppen a mi emberi tudatunkban, az ott fogant eszmék és a belőlük táplálkozó akciók esetében nincs így? Ez bizony fogas kérdés, aminek megválaszolása — úgy lehet — nem ezer vagy még több generáció feladata, hanem az emberiség folyamatos létéhez mért penzum. Az új világképen alapuló, ahhoz hasonulni kívánó társadalmi szerkezet létrehozása fiaskók egész sorával járhat, de aki visszatekintve nem „csak a szépre emlékszik”, az láthatja, a múlt is tobzódott bennük. Egyetlen vágy adott erőt továbblendülni: meghaladni a régit és valami jobb újat alkotni. Ezt el lehet vitatni az emberiségtől, de akkor a lemondó madáchi sóhajnál: *csak az a vég, csak azt tudnám feledni*, több alig marad. Így is lehet élni, de nem érdemes.

A mostani állapotok jelenthetnek időleges zsákutcát, elképzelhető, pillanatnyilag valóban értékünknel alacsonyabbra taksáljuk a sokáig — vitatható eredménnyel — favorizált szellemieket, és magasabbra a Dolgokat. Bár utóbbival kapcsolatosan is vannak kétségeim. Meglehetősen nehézségbe ütközne ugyanis kijelölni a pontos dátumot: mikor kezdtek a dolgok Dolgokká válni. A kincsképzés jelentősége korán felismerésre került, és valljuk be, abban a szépséges régi világban se vetették meg a javaknak lehetőleg tartós, konvertálabilis formában történő halmozását. Ma úgy néz ki, szellemiség és bizonyos racionalitás egészen jól megférnek egymással. Az elbarbisodott, Dolgok rabságában sínylődő társadalom bírálata helyett hasznosabb lenne közkinccsé tenni a *know-how*-t: miként lehetséges a helyes arány kialakítása.

A túl magasan szárnyaló, gyakran törekvések formájában megrekedő ideák helyett — tartok tőle — még jó ideig be kell érnünk szerényebbekkel, kivitelezhetőkkal. De legyen bár a legnagyobb,

vagy annál kisebb cél kitűzve, mindegyik megvalósítója az ember. Rajta kívül a rá osztott feladatot vagy maga elé tűzött célt senki nem képes megoldani. Ráadásul ebben nem is eszköztelen. Csak nem ismeri a tényt: azon kívül, hogy ilyen, olyan meg amolyan, egyszeri, megismételhetetlen érték birtokosa is. Ha mostani hiányos ismereténél többet tudhatna erről, nagyobb a valószínűsége, hogy egyre inkább ehhez mérten tenné-venné magát. De hogyan, miből tudhatná, hiszen az ősszülőktől kezdve egészen mostanáig főként rossz minősítést kapott. Hétköznapjai, de vásár- és ünnepnapjai is arról győzködik: senki és semmi. Meg-megkísért a gondolat: vajon a jó vonások látótérbe helyezése, amik tagadhatatlanul ugyanúgy benne vannak az emberben, mint a rosszak, nem járt volna, járna-e több eredménnyel. Talán érne annyit, mint az ostorpattogtatás. A számtalan negatív után ennek a pozitív sajtáságnak a felismerése úgy hatna, akár a sivatagban egy frissítő oázis, vagy mint a sok átok és fenyegetés után a „választott nép”-hez intézett szavak:

„... ez a parancsolat, amelyet én ma megparancsolok neked, nem megfoghatatlan számodra, és nincs távol tőled. Nem a mennyben van, hogy azt kellene mondanod: ki megy fel a mennybe, hogy lehozza és hirdesse azt nekünk, hogy teljesíthessük? ... Sőt inkább nagyon közel van hozzád az ige, a szádban és a szívedben van, teljesítsd hát azt!”

Az egyik helyen mindenkinél — kivétel nélkül — megtalálható a parancs. Elgondolkodtató, hogy akiknek szívük mellett szájukban is ott van az ige, miért nem próbálkoznak — legalább néha, kicsit — ilyen módon, több bizalommal közelíteni az emberekhez. Egy kis biztatás többet érne a sok elmarasztalásnál, az „igazi bölcsék” lappangásáról és különféle álcázási stratégiáiról nem is beszélve. Legfeljebb ez sem járna több sikerrel, mint a másik, és akkor marad a pohárürítés, benne a zavaros lötytyel. Egyébként még az ilyen poharakban is — ha hagyják ülepedni — legalább egy, de gyakran több korty tiszta víz található. Az igazi bölcsességre vonatkozóan legyen szabad HAMVAS BÉLA helyett a Mennyei Birodalom fiainak példatárából meríteni. A *Su king* szerint:

„a legbensőségesebb összefüggés van fent az ég és lent az emberek között, és aki ezt TELJES EGÉSZÉBEN (kiemelés: Sz. L.) felismeri, az az igazi bölcs.”

Lehet, hogy azok az üdvösnek mondott álcázási taktikák nem egészen erről szólnak?

SZEKERES LENKE

SZEKERES LENKE CIKKÉHEZ

AZ EMBER ÖRÜL, ÁLTALÁBAN, ha hozzászólnak a cikkéhez. De mit tehet olyankor, amikor azt látja, hogy mást jelentenek a szavak vitapartnerénél, mást nála, más a gondolat- és létszféra itt és ott, szóval, ha semmi sem stimmel, ha a párbeszéd olyan, mint a pingviné a jegesmedvével?

Öröme csupa üröm, mert igazolva látja korállapotainkról tett megfigyeléseit.

CZAKÓ GÁBOR

FRANK FRIGYES: SZEKEREK

A BOSZNAI „POSZTMODERN” HÁBORÚ

SZARAJEVÓ EGYIK KÜLÖNÖSEN VESZÉLYES ÚTKERESZTEZŐDÉSÉNÉL állandó tv-kamerát állítottak fel, amely szünet nélkül rögzíti az ott történő eseményeket. Nincs olyan nap, hogy a videotekercs ne örökítene meg az orvlövészek fegyverétől megölt vagy megsebesített áldozatokat. FARUK SABANOVICS fiatal műegyetemi hallgató a központi kórházban fekszik, sebesülése következtében megbénult az egyik lába. Kórházi ágyából a videomagnón azt a jelenetet nézegeti, amikor a Holiday Inn szálloda előtt eltalálja egy orvlövész golyója. Éppen keresztülmegy az utcán, haja lebeg a szélben. Hallja a lövést is, amely eltalálta. Látja magát összeesni és a kövezeten összegörnyedve feküdni. A közelben álló fehér békefenntartó harckocsi katonája meg se mozdul, nem siet segítségére. Csak amikor egy civil lakos felszólítja, hogy a harckocsi fedezete mellett szállítsák el a sebesültet a veszélyes helyszínről, akkor mozdul meg páncélozott járművével. Sabanovics mindezt látja a videón. „Különös — mondja. — Mindig úgy nézem ezt a felvételt, mintha egy idegennel történt volna.”

„Posztmodern” háború. Ezt az új *terminus technicust* használják már a több mint hároméves boszniai háború jellemzésére. A katonai elemzők szerint az államok között, hadseregekkel viselt háborúk, amelyek évezredekken keresztül meghatározták a történelmet, a hirosimai atombomba ledobásával érték el a tetőpontjukat. A konfliktusok új formái váltották fel a történelmi háborúkat, s ennek példája Szarajevó és a balkáni helyzet. Milíciák, felfegyverzett csoportok és bandák vívják háborújukat egymással, a katonákkal, a civilekkel, a „békefenntartókkal” szemben. Ebben a háborúban a legkorszerűbb elektronikus fegyverek nem alkalmazhatók, mint még az Öbölháborúban, s így a hadseregek vezérkaraiban lázasan kutatják a „posztmodern” hadviselés megfelelő formáit.

Világszerte ismét a boszniai események kerültek a középpontba a televíziós hírműsorokban és az újságok első oldalán. Az új feszültség májusban azzal kezdődött, hogy a szerbek megtámadták a szarajevói híd francia őrségét, és két francia békefenntartót megölték, majd újból aknázni kezdték a bosnyák fővárost, és tűz alá vették Tuzla emberektől hemzseggő legforgalmasabb utcáját; hetvenegy embert gyilkoltak meg, az áldozatok száma még nagyobb volt, mint amikor 1994-ben a szarajevói piacot árasztották el gránátokkal. A nyugati kommentárok harciasan hangzottak: „A szerbek túl messze mentek” — mondta KLAUS KINKEL német külügyminiszter. „Elég

volt, itt meghúztuk a vonalat” — jelentette ki WILLY CLAES, a NATO főtitkára: „A nemzetközi közösség többé nem tűri, hogy megalázzák.”

CSAKHOGY ILYEN KIJELENTÉSEKET 1992 óta már éppen eleget halott a világ. Ezt követően az ENSZ is engedélyt adott a NATO-nak, hogy légicsapásokkal torolja meg az egyezmények megszegését és a gyilkosságokat. Az adriai partoknál felsorakoztak a hadihajók, köztük a *Roosevelt*, a *Big Horn* és a *Kearsarge* amerikai, a *Foch* francia és az *Illustrious* brit repülőgép-anyahajók. Három NATO-ország repülői (USA, Franciaország, Hollandia) támadást intéztek a Pale közelében lévő nagy lőszerraktár ellen, majd egy másikat Banja Luka körzetében. A szerbek — válaszként — foglyul ejtettek és tűszul tartottak több, mint háromszáz „békefenntartó” katonát és ENSZ-megfigyelőt. Aztán június 2-án lelőttek egy F-16-os amerikai vadászbombázót. A SAM-6-os föld-levegő rakéta oldalba találta a gépet, a pilóta, SCOTT O'GRADY kapitány katapultált. Hat napon keresztül rejtőzött Banja Luka térségében — közben a szerbek azt állították, hogy a pilótát elfogták —, mígnem egy helikopteres kommandóegység kimentette a szerb ellenőrzés alatt álló területről. A szerbek tüzeltek a mentőhelikopterekre is.

Az erélyesebb fellépést az is indokolta, hogy a világsajtó bejárták a cölöpökhöz odabilincselte ENSZ-katonák fényképei.

A diplomácia is mozgásba lendült. WILLIAM PERRY amerikai védelmi miniszter kijelentette, hogy „a nemzetközi közösség szava-hihetősége forog kockán”, és a londoni repülőtéren brit és német kollégájával megvitatta a további lépéseket. A szerbek viszont mindig jó érzéssel veszik elejét a további csapásoknak. Szabadon engedtek százhuszonegy békefenntartó katonát, akiket külön autóbuszok szállítottak Újvidékre. SZLOBODAN MILOSEVICS szerb elnök azonnal kijelentette, hogy a szabadon bocsátás mutatja a boszniai szerbek tárgyalási készségét. Az amerikaiak új módszerrel is próbálkoztak Belgrádban. Azt hitték, Milosevics eltéríthető KARADZSICS boszniai szerb elnök szélsőséges álláspontjától. Külön megbízottat küldtek Milosevicshez és felajánlották a Szerbiával szemben eddig alkalmazott embargó feloldását, így az olajszállítások újraindítását. A szerb elnök könnyedén elhárította ezt a kísérletet, hiszen az embargó ellenére Szerbia jóformán semmiben sem szenved hiányt. Nem volt hajlandó önálló államként elismerni sem Boszniát, sem Horvátországot.

Nyugat cselekvőképességének kulcskérdése az, hogy az Egyesült Államok hajlandó-e katonailag is támogatni a boszniai békefenntartó erőket. CLINTON elnök a Repülőakadémián tartott beszédében még azt mondotta, hogy az USA kész segíteni a békefenntartók átcsoportosítását, s lehet, ez amerikai szárazföldi csapatok időleges bevetését is jelenti. E kijelentés óriási fölháborodást váltott ki a washingtoni törvényhozásban, s az elnök — mint már annyiszor — ismét kénytelen volt visszatáncolni. Igaz, időközben a francia, az angol, a német és holland vezetők megállapodtak, hogy gyors felhasználású ötezer fős hadtestet küldenek Boszniába. A gyorshadtest

jelentős tűzerővel is rendelkezne, s a legkorszerűbb harckocsikkal, tankelhárító fegyverekkel és harci helikopterekkel szerelnék fel.

A baj csak az, hogy nem döntötték még el, mi is legyen e hadtest feladata. A kiutat keresvén több szcenáriót állítottak össze. Az első az ENSZ és a békefenntartó erők teljes kivonulása. A NATO-papírokon e forgatókönyv *Oplan-40104* kódszámmal szerepel. Eszerint a húszezer könnyű fegyverzetű békefenntartó katonát kivonnák, a műveletet NATO-csapatok biztosítanák. Általános a vélemény, hogy a kivonulást véres leszámolás követné, s minden eddiginél nagyobb menekülthullám indulna meg Nyugat-Európa felé. A következő elképzelés BUTROSZ GHALI ENSZ-főtítkártól származik, aki a védett övezetekbe akarja telepíteni a békefenntartókat. Mindössze néhány megfigyelőt hagynának Bosznia többi részén. Ez azt jelentené, hogy az ENSZ lemond humanitárius feladatainak, a civil lakosság segélyezésének feladatairól. A szerbek így szabad kezet kapnának a muzulmánokkal szemben. A harmadik opció a gyorshadtest bevetése, formailag az ENSZ felügyelete, gyakorlatilag angol-francia parancsnokság alatt. Feladatuk meghatározásában — mint mondtuk — nincs kialakult álláspont. A politikai és katonai vezetőket még mindig nyomasztja a „Mogadishu-effektus”, vagyis a szomáliai békefenntartás teljes kudarca, amikor összekeveredett a békefenntartás és a békekeremtés feladata, s az amerikai egységek minduntalan harcba keveredtek a törzsi csapatokkal. Azok rajtaütöttek az amerikaiakon, tizenhét amerikai katonát megöltek, mire az USA kivonta a látványos propagandával odaküldött alakulatait.

Ha a nyugati politikai vezetők olyan hadműveleteket tudnak csak elképzelni, amelyekben nem lesz embervesztés, akkor valóban nem lehet fegyveres megoldásról beszélni. Ami pedig a diplomáciát illeti, ez idáig csak az ENSZ, a NATO és az egész „nemzetközi közösség” lejáratását, nevetségessé tételét eredményezte. Mégis, nem marad más hátra, mint a további tárgyalás, s itt elsősorban Milosevicen, és nem kis mértékben a moszkvai vezetőkön múlik az eredmény.

SEM MÜNCHEN, SEM VIETNAM címmel írt cikket FLORA LEWIS az *International Herald Tribune*-ban (1995. június 3-4.), és arra keresi a választ, hogyan kerülhetné el a Nyugat egyfelelől a müncheni „megbékéltetést”, lekenyerezést, másfelől a vietnamihoz hasonló vereséget. A „távoli ország megsegítése, amelyet senki sem talál meg a térképen” (CHAMBERLAIN angol miniszterelnök szavai 1938-ban) elvek kérdése-e, s ha magára hagyják, akkor még nagyobb szerencsétlenség fenyeget, vagy legjobb nem törődni vele, viaskodjon csak a saját démonaival. Kár lenne ugyanis azt állítani, hogy Nyugat létérdekei forognak kockán. A „boszno-szerbek”, ahogy a franciák nevezik Karadzics embereit, gyakorlatilag háborút viselnek az ENSZ katonái ellen, tudván több év tapasztalataiból, hogy a világszervezet le fogja nyelni a megaláztatásokat.

„Nehéz szívvel mondom, az Egyesült Államoknak csapatokat kellenek küldenie Boszniába, mert csak úgy lehet hatékonyá és hitelessé tenni az ENSZ misszióját. Ugyanakkor új jugoszláv konföderációt kell létrehozni, s lehetővé tenni a boszno-szerbeknek és a horvátországi szerbeknek, hogy szoros kapcsolatba lépjenek Belgráddal” —

— írja a neves amerikai szerző. Döntő feltétel lenne a nyugati közvélemény megváltozása. A júniusi adatok szerint — írja a *Newsweek* június 12-iki száma — az amerikaiak 51%-a ellenzi a szárazföldi csapatok Boszniába küldését. Hasonlóképpen gondolkoznak a franciák és az angolok is. A másik alapvető nehézséget GEORGE F. WILL ugyanebben a lapban a szerbek lelkiállapotában látja. Szerinte a szerbek olyan államot akarnak, amelyben ne legyenek se katolikusok, se muzulmánok. Az ő hivatásuk most MARTELL KÁROLYKÉNT (732) vagy SOBIESKI JÁNOSKÉNT (1683) távol tartani a mohamedánokat Európától.

A NATO-T 1949-BEN A HARMADIK VILÁGHÁBORÚ MEGVÍVÁSÁRA, illetve a Szovjetunió atom-elrettetésére szervezték meg. A hidegháború utáni korszakban a NATO-nak *e raison d'être*-je szűnt meg, vagy legalábbis gyökeresen megváltozott. Jövőbeni feladatát s szerepét még nem találta meg, sem az új európai biztonsági konstrukcióban, sem az új természetű válságok kezelésében. A délszláv háború kirobbanásakor, 1992-ben az Egyesült Államok a választatásra készült, Nyugat-Európa a maastrichti szerződéssel akkor alakult át közös külügyi, védelmi és pénzügyi politika megvalósítását előíró Európa Unióvá. Mind az USA-t, mind az Európai Uniót teljesen felkészületlenül érte a balkáni háború. A nagyhatalmak közös fellépésével elmérgesedett, 1992-ben még rendezhetőnek remélt konfliktus azóta olyan mértékben vált a nagyhatalmi vetélkedés színterévé, hogy a rendezés halvány körvonalai is szertefoszlottak. Csak a diplomáciában reménykedni már aligha lehetséges; sikeres tárgyaláshoz zöld asztalnál mindig az erő érzékeltetése vezetett.

PETHŐ TIBOR

NOVÁK VILMOS: ÁLLÁSBAN

SUMMARIES

GÉZA HERCZEGH, Judge of the International Court of The Hague: *István Bibó – Without Selection*. Second part of the review of the intellectual and political career of the major theorist of Hungarian democracy.

JEFFREY SACHS, economist, Harvard University: *What is Shock Therapy?* The apologist of abrupt return to the market economy defends his cure against the criticisms of JOHN GRAY, in a debate held by the Social Market Foundation of London in June 1994.

TAMÁS MELLÁR, economist, former Adviser to the Prime Minister: *The Debate Between John Gray and Jeffrey Sachs*. An evaluation of the two opposed approaches to the economic transition of East Central Europe.

LÁSZLÓ FÁBIÁN, writer, former Editor-in-Chief of the daily *Új Magyarország*: *Label-Civilization – About the Postmodern Idea of Liberty*. An essay on the mentality that nourishes the environmental crisis and threatens communities and communication.

First World War Memoir of an Unknown Soldier, I. Fragments from a diary of action on the Russian front and of a Russian camp of prisoners of war by an unknown Hungarian soldier from Transylvania.

MARGIT TUROK, art historian, Museum of War History, Budapest: *Hungarian Artists in the First World War*. A survey of the leading Hungarian artists of the day who recorded war and camp scenes in outstanding works of graphic art.

JÓZSEF VÉGVÁRI, linguist (Debrecen): *Notes on Organic Linguistics*, II. The second part of the presentation of a model study of a world cluster.

LENKE SZEKERES, professor, Szeged: *Better a Barbie Today than Ten Barbarians Yesterday*. An attack on the essay by GÁBOR CZAKÓ, published in our May issue, which contrasts righteousness with legalism, meaningful relations with the „Barbie culture”. Ms. Szekeres holds that history demonstrates actual progress.

GÁBOR CZAKÓ, writer: *Remark to the Article of Lenke Szekeres*.

TIBOR PETHŐ, Chairman of the Board of the daily *Magyar Nemzet*: *The „Postmodern” War in Bosnia*. Our foreign policy columnist examines the tactical and technical specifics of the strange war of Bosnia, and the so far inefficient international attempts to meet the new challenge.

INHALT

GÉZA HERCZEGH, Richter des Internationalen Gerichtshofes von Haag: *István Bibó – ohne Auswahl*, II. Teil. Überblick der politischen und geistlichen Laufbahn des grossen Theoretikers der ungarischen Demokratie.

JEFFREY SACHS, Ökonom, Harvard Universität: *Was ist Schock-Therapie?* Der Apologet des schnellen Überganges in die Marktwirtschaft verteidigt seinen Standpunkt gegen die Kritik von JOHN GRAY während einer Debatte in der Social Market Foundation of London, 1994.

TAMÁS MELLÁR, Ökonom, früherer Berater des Ministerpräsidenten: *Die Debatte zwischen John Gray und Jeffrey Sachs*. Wertung der zwei verschiedenen Konzeptionen über den wirtschaftlichen Übergang Ost-Mittel-Europas.

LÁSZLÓ FÁBIÁN, Schriftsteller, früherer Chefredakteur des Tageblattes *Új Magyarorszá*: *Applikations-Zivilisation – Gedanken über die Freiheits-Idee des Postmoderns*, eine Mentalität welche die Umwelt und die Gemeinschaftlichkeit bedroht.

Erinnerungen eines unbekanntem Soldatens über den I. Weltkrieg, über die Kämpfe und über die kriegsgefangenen Lager in Russland.

MARGIT TUROK, Museum für Kriegsgeschichte, Budapest: *Ungarische Künstler im I. Weltkrieg*. Überblick hervorragender graphischer Arbeiten mit Krieg's- und Lagerszenen.

JÓZSEF VÉGVÁRI, Linguist (Debrecen): Mit Hilfe der organischen Sprachwissenschaft stellt der Autor in einer Musteranalyse eine Wortfamilie vor. II. Teil.

LENKE SZEKERES, Kunsthistoriker, Professor (Szeged): *Besser heute eine Barbie-Puppe, als gestern zehn Barbaren*. Kritik der Gedenken von GABOR CZAKÓ (veröffentlicht in unserer Mai-Nummer) die Gerechtigkeit mit Legalität und Spirituales mit der „Barbie-Kultur“ entgegenstellen. Lenke Szekeres meint, dass die Geschichte einen Fortschritt aufweist.

GABOR CZAKÓ, Schriftsteller: *Bemerkungen zum Aufsatz von Lenke Szekeres*.

TIBOR PETHŐ, Vorsitzender des Redaktionsausschusses des Tageblattes *Magyar Nemzet*: *Der „Postmoderne“ Krieg von Bosnien*. Unser aussenpolitischer Rundschauer untersucht die technischen und strategischen Züge des merkwürdigen Krieges in Bosnien.

SOMMAIRE

GÉZA HERCZEGH, Juge à la Cour International de la Haye: *István Bibó — sans sélection*. Seconde partie. Une vue sur la carrière intellectuelle et politique du théoricien principal de la démocratie hongroise.

JEFFREY SACHS, économiste, Université Harvard: *Qu'est ce que la choc-thérapie?* Le défenseur du retour soudain de l'économie du marché protège sa cure face à la critique de JOHN GRAY, mise en débat à la fin de juin 1994, par la Social Market Foundation, à Londres.

TAMÁS MELLÁR, économiste, ancien conseiller du premier ministre: *Le débat entre John Gray et Jeffrey Sachs*. L'interprétation des deux approches opposées dans la transformation économique de l'Europe Centrale.

LÁSZLÓ FABIÁN, écrivain, ancien rédacteur en chef du quotidien *Új Magyarország*: *Label-civilisation — L'idéal postmoderne de la liberté*. Essai sur la mentalité qui entretient la crise environnante et qui menace les communautés et la communication.

Memoir d'un soldat inconnu de la première guerre mondiale. Première partie. Fragments d'un journal des actions sur le front russe et de la vie des camps de prisonniers russes pendant la guerre, écrit par un soldat hongrois inconnu d'origine transylvain.

MARGIT TUROK, historien d'art, Musée de l'Histoire Militaire (Budapest): *Artistes hongrois dans la première guerre mondiale*. Étude sur un nombre d'artistes hongrois éminents qui ont perpétué des scènes de la guerre et de camps en remarquables oeuvres graphiques.

JÓZSEF VÉGVÁRI, linguiste (Debrecen): *Notes de Linguistique organique*. Seconde partie d'une étude modèle d'une famille de mots.

LENKE SZEKERES, professeur (Szeged): *Mieux une Barbie aujourd'hui que dix barbares hier*. Réponse à l'essai de GÁBOR CZAKÓ paru dans notre revue de Mai, qui attaque à la base juridique la raison d'être de l'américanisation de la culture européenne. Selon Mme Szekeres l'histoire démontre un vrais progrès.

GÁBOR CZAKÓ, écrivain: *Remarques à l'article de Lenke Szekeres*.

TIBOR PETHŐ, président du comité de rédaction du quotidien *Magyar Nemzet*, chroniqueur de politique extérieur de *Magyar Szemle*: *La guerre „postmoderne” de Bosnie*. Examen des caractéristiques de la tactique et de la technique de la guerre de Bosnie, et de l'inefficacité des tentatives pour éveiller de nouveau l'intérêt de la progression de cette guerre étrange.

Atelier

Budapest V., Piarista köz 1-3.; 1364 Pf. 107.;
Telefon: 266-3994, Fax: 266-5699

Felhívás

Jelentkezőket keresünk az 1995/96-os tanévben induló francia-magyar társadalomtudományi doktori előkészítőnkre, valamint akkreditálás alatt álló, történelmi tárgyú magyar doktori programunkra („Társadalomtörténet. Az Annales Iskola szemlélete”). Utóbbinál a jelentkezés előzetes.

Az ATELIER Magyar-Francia Posztgraduális Műhely 1988 óta működik, az ELTE Bölcsészkarán. Feladata a doktorképzés és a magyar-francia társadalomtudományi kapcsolatok ápolása, koordinálása. Célja az interdiszciplináris jellegű társadalomtudományi kutatások támogatása, nemzetközi szereplésre alkalmas fiatal kutatók felkészítése.

Jelentős francia- és magyar nyelvű kiadványokból álló könyvtára, különleges szoftverekkel is ellátott számítógépes hálózata van, ingyenes francia nyelvórákat biztosít. Partnerünkkel, a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) közösen kialakított program szerint heti rendszerességgel szervezünk elméleti-módszertani szemináriumokat. Tanévenként tíz alkalommal, a programhoz kapcsolódva francia vendégprofesszorok adnak elő. Eddig több, mint húsz nemzetközi hírnevű előadót fogadtunk, köztük Jacques Revel, Roger Chartier, Herman Van Der Wee, Christiane Klapisch-Zuber, Maurice Aymard, Pierre Rosenvallon, André Burguière, Dominique Schnaper professzorokat.

1992 óta részesülünk TEMPUS-támogatásban, a jelenlegi 1998-ig tart. Ennek keretében most hat, októbertől már tíz hallgatónk készíti elő doktori disszertációját Párizsban.

Az egyéni doktori disszertációk felkért témavezetői: Bácskai Vera, H. Balázs Éva, Hofer Tamás, Gerő András, Granasztói György, Klaniczay Gábor, Kósa László, Némedi Dénes, Pajkossy Gábor, R. Várkonyi Ágnes professzorok. A közös szakmai programok irányítói: Benda Gyula, Granasztói György, Klaniczay Gábor, Rényi Ágnes, Sárkány Mihály. Az ATELIER vezetője: Granasztói György.

A jelentkezés további részleteiről szóban, írásban, telefonon felvilágosítást ad: Perlusz Katalin és Bozay Zsuzsa, az ATELIER címén, kedden és csütörtökön 10-től 13 óráig. Nyári szünet július 1. és szeptember 4. között.

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTJÁK BUDAPESTEN:

Batthyány tér, metró; Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián téri üzletközpont; Bécsi út 122-124.; Déli Pályaudvar, metró; Déli Pályaudvar, üzlet; Kosztolányi tér, Bukarest Étterem, lapüzlet; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi S. u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri üzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri üzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zs. u. 76., közlönybolt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Árpád-híd, metró; Móricz Zs. körtér, 6-os villamos indulási oldala; 114. postahivatal; Moszkva tér (Gomba); Örs vezér tere (Sugár).

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK:

BUDAPESTEN:

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET	V., Piarista köz 1.
B.PEST SZÉKESFŐVÁROS KÖNYVESHÁZ	VI., Király u.50.
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ	VII., Rákóczi út 14.
ÍRÓK BOLTJA	VI., Andrássy út 45.
LITEA KÖNYVESBOLT	I., Hess András t. 4.
PETŐFI KÖNYVESBOLT	II., Margit krt. 7.
PONT KÖNYVESBOLT	V., Mérleg u. 6.
PÜSKI KÖNYVESHÁZ	I., Krisztina krt. 26.
STÚDIUM AKADÉMIA KÖNYVESBOLT	V., Váci u. 22.
SZÁZADVÉG KÖNYVESBOLT	V., Veres Pálné u. 4-6.
A BALASSI KIADÓ KÖNYVESBOLTJÁBAN	II., Margit u. 1.
korlátozott számban	korábbi számaink is kaphatók.

VIDÉKEN A HÍRLAPKIADÓ RT. KÖNYVESBOLTJAI:

Czakó Gábor

a
Mi helyzet?

Gazdaságkor titkai

Megrendelem az esszékötetet példányban (ára: 498 Ft/pld). A könyv árát és a postaköltséget az IGEN Egyesület bankszámlájára (Postabank Rt. 219-98636; 021-03044) a mellékelt cseken befizetem.

Név:

cím

dátum:

aláírás:

Kérjük, borítékban küldje el az IGEN Egyesület címére:
1126 Budapest, Nagy Jenő u. 5.

MAGYAR SZEMLE

Előfizetési díj:

 egy évre 1140 Ft külföldön 50 \$

 fél évre 570 Ft külföldön 25 \$

Az előfizetési díjat a részemre megküldött postautalványon egyenlítem ki.

Név

Cím

Dátum

Aláírás

Kérjük, vágja ki és borítékban adja fel a szerkesztőség címére (1428 Bp., Pf. 71., vagy 1085 Bp., Blaha L. tér 3.). Előfizetőinknek jutalmat nem, de egy színvonalas, értékes lapot minden hónapban adhatunk a befizetett összeg ellenértékéért! A hiányzó számok átvehetők a szerkesztőségben, vagy — postaköltség ellenében — igénye szerint megküldjük Önnek!

MAGYAR SZEMLE

Megjelenik havonta

A szerkesztőség címe:

1085 Budapest, Blaha L. tér 3.

Telefon: 266-0562 Fax: 266-0561

Postacím: 1428 Budapest, Pf. 71.

Kiadja:

Hírlapkiadó
Részvénytársaság

ISSN 1216 6235

Felelős kiadó:

DR. DAJKA JÓZSEF

Nyomdai munkálatok:

Hírlapnyomda, Lajosmizse

Felelős vezető:

BURJÁN NORBERT igazgató

Tipográfia terv:

BANGA FERENC

Műszaki szerkesztés:

MAGYAR BERTALAN

Lapmenedzser:

VÁCZI GÁBOR

Terjeszti belföldön előfizetésben
a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági
Igazgatósága. Árusításban
megvásárolható a postai területi
hírlapkereskedelmi rt-k valamint
a Kiadói Lapterjesztő

Kereskedelmi Kft. árusainál.

Előfizetési díj: egy évre 1140 Ft,
fél évre 570 Ft;

külföldön a Kultúra

Külkereskedelmi Vállalat.

Előfizethető a Vállalatnál,

H-1389 Budapest P.O.B. 149,

vagy a Magyar Hitelbanknál

(H-1133 Budapest) vezetett

202-10995 számú számláján,

vagy külföldi partnereinél.

Előfizetési díj: postaköltséggel
együtt egy évre 50 \$, fél évre 25 \$.

A CÍMLAPON:

MOHOLY NAGY LÁSZLÓ:

BILIÁRDOZÓ KATONÁK (RÉSZLET)

FOTÓ: KOVÁTS ATTILA

AUSZTRÁLIA: G. Menczer, P.O.B. 219.
Watirna South 3152 Vic.

BELGIUM: „Du Monde Entier”: S.A.,
162 Rue du Midi, B-1000 Bruxelles

BRAZÍLIA: Livraria D. Landy Ltda. Rua
7 de Abril 252, 01051 Sao Paulo.

DÁNIA: Munksgaard, 35 Norre Sogade,
1370 Copenhagen

FINNORSZÁG: Akateeminen Kirjakaup-
pa, Keskuskatu 2, SF 00100 Helsinki 10.

FRANCIAORSZÁG: Société Balaton,
67, Bld. Pasteur, 75015 Paris

HOLLANDIA: Faxon Europe B. V.,
Postbus 197., 1000 AD Amsterdam

IZRAEL: Tel-Aviv; Hungarian Culture
and Business Center, Allenby Str. 38.,
P.O.B. 26439; Tel-Aviv, 652116

JUGOSZLÁVIA: Forum Vojvode Misi-
ca broj, 1.21000 Novi-Sad

JAPÁN: Nauka Ltd., 2-30-19 Minami-
ikebukuro, Toshima-ku, Tokyo 171.

KANADA: Pannonia Books, P.O.B.
1017, Postal Station „B” 6, Toronto Ont.
M5T 2T8; Hungarian Ikka and Travel
Service, 1208 Granville Street, Vancou-
ver, B.C. V6-1M 4; Culture Hongroise,
Mme Vera Bencze, 6958 Wilderton Ave.
Montreal Que. H3S 2M5.

NAGY-BRITANNIA: Hungarian Book
Agency, Mrs. Klara Adams, 87 Seward-
stone Road, London E2 9HN;
Collet's Holdings Ltd., Denington Esta-
te, Wellingborough Northants, NN8
2QT.

NORVÉGIA: Narversen Inte-Center,
P.O.B. 6125 Etterstadt, 0602 Oslo 6.

NSZK: Kubon und Sagner, Postfach
34010, 8000-München 34. H. und S. Kat-
ko, Musica Hungarica. R mannsstrasse
4. 8000-München 40; Zeitungsvertrieb
Gebrüder Petermann GMBH und Co
KG, Kurfürstenstr. 111. D 1000 BERLIN
30; Translibris Zeitschriften und Buch-
vertrieb G8MH Moltkestr. 80. D-5000
KÖLN 1.

SV JC: Magda Szerday, Teichweg 16,
4142 Münchenstein

SV DORSZ G: Esselte Tidskriftscent-
ralen, P.O.B. 638, 2-101 28 Stockholm,
Wennergren Williams AB, Box 30004, S-
104 25

Stockholm: BTJ Bibliotekstjanst AB,
Box 200, S-221 CO Lund

USA: Center of Hungarian Literature,
4418, Tóth Avenue, Brooklyn, N.Y.
11204; Ebsco, Industries Inc. P.O.Box
1943, Birmingham, Ala. 35201, Framo
Publishing, 561 West Diversey Parkway
Room 19. Chicago 111. 60614; Püski-
Corvin, 251 E. 82 Street, New-York, Nr.
10082

VENEZUELA: A Weiss'y Asaciados
S.R.L. Ibarra a Veroes-Av. Urdaneta
Edif. Torre Alfa 7 piso Caracas.

Az Új Művészet július–augusztusi számának tartalmából:

Régi művészet: Urbach Zsuzsa: „Zsuzsanna és a vének” — egy flamand reneszánsz kép ürügyén; Bodnár Szilvia: *Reneszánsz rajzok az egykori Praun-gyűjteményből. Gyűjteménytörténeti kiállítás a Szépművészeti Múzeumban*; Basics Beatrix: *Az Akadémia allegóriája. A Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményének kiállítása*; Baranyi Anna: *Akadémiák és akadémikusok. A Magyar Tudományos Akadémia éremkiállítása*

Interjú: Lóska Lajos: *Tájképszobrok. Beszélgetés Kungl Györggyel*; Dárdai Zsuzsa: „...én alkimista vagyok”. *Beszélgetés Csutak Magdival*; P. Szabó Ernő: *A visszafordíthatatlan idő képei. Találkozás Roman Opalkával*

Kiállítás: Sinkó István: *Kicsitmondás. A Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület kiállítása az Ernst Múzeumban*; *Gallery by Night '95. Egyestés kiállítások a Stúdió Galériában*. Babarczy Eszter, György Péter, Horányi Attila, Körner Éva, P. Szűcs Júlianna, Szőke Annamária, Tímár Katalin, Németh Gábor, András Edit, Pataki Gábor-Sturcz János írásai

Forgács Éva: *A homály pontossága. Ellen Phelan festészetéről*

Északi művészet: P. Szabó Ernő: *Strindberg és a fényképezés*; P. Szabó Ernő: *Északi szél. Kortárs északi művészet a bécsi Modern Művészeti Múzeumban*; Bordács Andrea: *Az idő Saga. Kortárs művészek Izlandról és Norvégiából*; Kollár József: *Biciklizni jó. Hanne Nielsennel a vázon*

Fotóművészet: P. Szabó Ernő: *A falu teljes világ. Jindrich Streit fotói Budapesten és Kecskeméten*

Független terek: Tardos Károly: *Független galéria a nyolcvanas évek félperifériájáról. A Liget Galéria*

Könyvszemle: Sármáky Ilona: *A historizmus művészete Magyarországon* P. Szabó Ernő: *Emlékkönyv Dávid Katalin professzorasszony 70. születésnapjára*

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL: SNEÉ PÉTER CSIZMADIA ERVIN könyvéről; RÁSZLAI TIBOR: *Európa Esztergomban*; ZÁBORY LÁSZLÓ és EGEDY GERGELY vitája a konzervatív gazdaságelméletről; a Duna Tv és a *Magyar Szemle* közös interjúi: ANDORKA RUDOLF, GYÖKÖSSY ENDRE, FRANÇOIS NICOLLAUD; BEKE GYÖRGY: *Groza Péter és a romániai magyar egyházak*; SCHMIDT MÁRIA: *A magyar társadalom a diktatúrák alatt*.

AZ ÓPIUM ÉS MÁS KÁROS ANYAGOK ELLEN először Kelet-Ázsiában kifejlődött küzdelem a XX. század elején lett nemzetközi jelentőségű probléma. Misszionáriusok és más emberbarátok kérésére Roosevelt elnök 1909-ben Sanghájba összehívta az első ópiumellenes bizottságot. Majd 1912-ben, Hágában ült össze egy diplomáciai konferencia, amely egyezményt dolgozott ki. Az egyezmény mindenekelőtt rendezi a fogalmakat: „nyersópium”: a mákfej sajátmagától megalvadtnak tejedve; „preparált ópium”: a szívás céljaira megfelelően elkészített ópium; „orvosi ópium”: 61°-ra hevített, 10% morfiomot tartalmazó nyers ópium; „morfiom”: az ópium legfőbb alkaloidája; „kokain”: az *Erythroxylon coca* levelének fő alkaloidája.

A JÓL MEGSZERKESZTETT EGYEZMÉNY AZONBAN sokáig holt betű maradt; a kormányok nem siettek a ratifikálással, amiben — egyéb nehézségek mellett — bizonyára benne volt a hatalmas vegyészeti ipar keze is. De a háború alatt Európában és Amerikában mindjobban elharapódzó toxikománia erősebb akcióra ösztökélte elsősorban az antant-államokat.

GENFBEN 1924 VÉGÉN és a következő év elején ülésezett negyvenegy állam (köztük természetesen Magyarország) és kidolgozott egy újabb egyezményt. Ez a genfi egyezmény azt célozza, hogy az egyes államok csökkentsék a bódítószerek termelését és gyártását. Azonkívül úgy rendelkezik, hogy minden ország köteles előzetesen bejelenteni azt a mennyiséget, amire a törvényes hazai fogyasztás céljaira szüksége van; végül egy „Központi Bizottság”-ot szervez, amelynek tiszte ez utóbbi rendelkezés felülvizsgálata. Mindez azonban csak nagyon kis mértékben állotta útját a bódítóanyagokkal való visszaélésnek.

A PÁRIZSI AFGÁN KÖVET — egyik központja volt 1928-ban az európai csempészségnek! — körülbelül három tonna bódítóanyag vámmentes tovább csempészésére adta oda diplomáciai előjogait.

MÁRPEDIG CSEMPÉSZNI ÉRDEMES: egy tonna „drogue” körülbelül százmillió dózusra elég és ily módon legalább 200 millió svájci frankot jövedelmez egy szerencsés operáció.

AZ ÉSZAK-AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK például kitűnő talaj, ott, ahol a morfiom kilójának hivatalos eladási ára 100 dollár (pl. a patikában), az „alvilági” ára pedig 160.000 dollár. Van kockázat: az 1927-28. évben az Egyesült Államokban a káros anyagok csempészése vagy forgalomba hozatala miatt elítéltek összesen 8.786 évet, 4 hónapot és 28 napot kaptak, azonkívül 184.213 dollár pénzbírságot (a megelőző évben 7.088 évet és 175.127 dollárt).

NEM SZABAD BIZAKODNUNK abban, hogy a magyar nép örökre immunizálva van ilyen veszedelem ellen. Sokkal nagyobb bajok is kikezdték a magyarság életfáját: gyermekhalandóság, egyke, gümőkór hatalmasodtak el, mivel későn gondoltak az ellenszerekre — mintsem, hogy e jelentkező veszedelmet figyelmen kívül hagyjuk. (*Morfinománia, kokainománia; Magyar Szemle*, 1930. február.)

BARANYAI ZOLTÁN